Ranokršćanske freske u Pečuhu

Šagud, Natalija

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:285812

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-22**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za arheologiju
Ivana Lučića 3

Natalija Šagud

RANOKRŠĆANSKE FRESKE U PEČUHU

Diplomski rad

Mentorica:
Prof. dr. sc. Mirjana Sanader

Zagreb, srpanj 2019.

Sadržaj

1. Uvod....3
2. Povijest istraživanja Sopijana....4
3. Geografski i povijesni kontekst provincije Panonije i grada Sopijana....8
3. 1. Strateški položaj Sopijana i mreža prometnica....8
3. 2. Povijest provincije Panonije i grada Sopijana....10
3. 3. Povijest groblja grada Sopijana....13
3. 4. Stanovništvo antičkih Sopijana....16
3. 5. Crkvena povijest i njen utjecaj na Sopijane....17
4. Analiza fresaka u Sopijanama....20
4. 1. Grobna komora s vrčem....20
4. 2. Grobna komora ranokršćanskog mauzoleja....24
4. 3. Grobna komora sv. Petra i Pavla....32
4. 3. 1. Freske sjevernog zida....33
4. 3. 2. Freske istočnog zida....37
4. 3. 3. Freske zapadnog zida....42
4. 3. 4. Freske bačvastog svoda....49
4. 3. 5. Datacija freski u grobnoj komori sv. Petra i Pavla....52
5. Neki problemi interpretacije i tehničke izvedbe freski....54
5. 1. Kult mučenika u Sopijanama?....54
5. 2. Putujući umjetnici?....57
5. 3. Tehnička izvedba freski i restauratorski izazovi....59
6. Zaključak....61
Popis Slika....64
Popis Izvora....66
Internetske poveznice....66
Popis Kratica....66
Popis Literature....68
Sažetak....73
Abstract....73
Ključne Riječi....73
Key Words....73

1. Uvod

Ranokršćansko groblje mađarskoga grada Pečuha, u antičko vrijeme poznatog kao *Sopianae*,[1] godine 2000. uvršteno je na UNESCO-ov popis Svjetske kulturne baštine, a kao zaštitni znak lokaliteta odabran je brončani Kristogram, posebni nalaz s groblja. Najreprezentativnije strukture otkrivene tijekom posljednjih tristotinjak godina danas su dostupne posjetiteljima u sklopu muzejskog kompleksa *"Cella Septichora"*, podzemnog sustava hodnika ispod stare jezgre današnjeg Pečuha, koji omogućava obilazak nekoliko impresivnih grobnih komora i pogrebnih građevina iz razdoblja najranijeg kršćanstva ovih prostora. Freske koje krase neke od tih struktura još su od početka 19. stoljeća predmet rasprava i istraživanja brojnih mađarskih, ali i drugih inozemnih znanstvenika. Odabir teme ovoga diplomskog rada, osim interesom za ikonografiju prvih kršćana, ponukan je i težnjom da se osvijesti nužnost proučavanja rimske provincije Panonije kao cjeline, a ne kroz teritorijalne podjele modernih država koje nas mogu odvesti u krivom smjeru odvajanja komponenti koje su u antičko vrijeme bile dio istoga kulturnog i socijalnog konteksta. Ta problematika ističe se i u radovima znanstvenika koji su proučavani u svrhu sastavljanja ovog rada, o čemu se biti riječi u nastavku.

Sl. 1 – Brončani Kristogram iz Sopijana, 4. st., Trg sv. Stjepana, Pečuh, Janus Pannonius muzej.

1 U nastavku rada ćemo koristiti kroatizirani naziv Sopijane, jer se i izvorni tekst na latinskom jeziku koristi u množini (*Sopianae*).

Krenut ćemo s poviješću istraživanja antičkih Sopijana, a zatim ćemo smjestiti grad prostorno i vremenski u njegov kontekst. Valja ukratko prikazati i kratku povijest Crkve toga vremena kako bismo bolje interpretirali umjetnost u njenom stvarnom okruženju. Kroz analizu fresaka i ikonografije koju koriste prvi kršćani antičkih Sopijana, pokušat ćemo prikazati značaj ovog važnog regionalnog lokaliteta. Pred kraj, ukazat ćemo na nekoliko problema koji se javljaju u interpretacijama freski i koji ukazuju na kompleksnost lokaliteta, ali i izazove koji će se pokušati konačno riješiti tek u budućim istraživanjima.

2. Povijest istraživanja Sopijana

Od ranog srednjeg vijeka, kada se grad zvao *Quinque Ecclesiae*, bilo je poznato da je na tom području nekad postojao rimski grad.[2] Prva oslikana grobna komora otkrivena je između 1716. i 1726.,[3] a da je imala freske znamo po zapisima.[4] István Szalágyi u svom radu iz 1780. godine locira rimski grad Sopijane na području današnjeg Pečuha, a József Koller u svojoj monografiji iz 1804. donosi da je 1780. godine otkrivena oslikana grobna komora I. (grobna komora sv. Petra i Pavla).[5] Ta godina je, mišljenjem Istvána Lengvárija, prepravljena 1782., što je prihvaćeno kao točna godina otkrića komore I. i od ostalih znanstvenika.[6] Važno je spomenuti Imra Henszlmanna, koji 1873. objavljuje *Pécsnek régiségei* (hrv. "Starine Pečuha"),[7] koji grobnu komoru sv. Petra i Pavla uspoređuje s rimskim katakombama, te ju datira u sredinu 4. stoljeća.[8] Giovanni Battista de Rossi također piše o toj komori u svom djelu *Fünfkirchen in Ungaria* (1874.), a okvirno ju smješta u 4. stoljeće, nakon razdoblja Konstantina.[9] Krajem 19. stoljeća ostvaruju se brojni novi graditeljski zahvati, a samim time rastu i nova otkrića antičkog groblja i grada. Prvi arheolog koji piše o Sopijanama je Béla Pósta.[10] On smatra da je rimska utvrda bila na području današnjeg biskupskog dvora u Pečuhu, a da se sam rimski grad protezao zapadno od katedrale.[11] Godina 1858. i 1880.

2 I. Lengvári – Cs. Pozsárkó – O. Gábor – G. Kárpáti, *Sopianae*, u: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), in coll. with B. Kuntić-Makvić, L. Borhy, *Pannonia II. Situla 42*, Ljubljana 2004, 269. Dalje u bilješkama: Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004.

3 F. Fülep, *Sopianae: The History of Pécs during the Roman Era and the Continuity of the Late Roman Population*, Budimpešta 1984, 9. Dalje u bilješkama: Fülep 1984.

4 K. Hudák – L. Nagy, *A Fine and Private Place: Discovering the Early Christian Cemetery of Sopianae/Pécs*, Pécs 2009, 12. Dalje u bilješkama: Hudák – Nagy 2009.

5 Fülep 1984, 9.

6 Hudák – Nagy 2009, 12.

7 P. Csigi, *Shades of identity: an iconographic approach to the early Christian burial chambers in Sopianae*, King's College London 2017, 13. Dalje u bilješkama: Csigi 2017.

8 Fülep 1984, 9.

9 Csigi 2017, 12.

10 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 296.

11 Fülep 1984, 9.

pronađene su dvije nove grobne komore na trgu Scitovsky.[12]

Sl. 2 – Grobna komora sv. Petra i Pavla u 19. st. (crtež Tivadara Dörrea, preuzeto iz: Csigi 2017, 233, Fig. 7).

1901. osnovano je društvo muzeja Pécs - Baranya. Materijal rimskih Sopijana do početka 20. stoljeća dolazio je na svjetlo kroz različite građevinske radove i gradnje infrastruktura. Iako je u nekoliko navrata bilo i arheoloških iskopavanja, ona nažalost nisu bila dovoljno sustavna, nisu izrađivane karte iskopavanja, a 1939. svi su nalazi pospremljeni u isto skladište, ne mareći za njihove različite kontekste.[13] Na početku stoljeća djeluje Ottó Szőnyi, koji provodi istraživanja 1913. i 1922. godine,[14] i najzaslužniji je za otkriće i publikaciju kapele s tri apside (*cella trichora*), godine 1922. u suradnji s Istvánom Möllerom.[15] Najprije se u literaturi nagađalo da je postojao rimski *castrum* ili *castellum*, ali B. Pósta i O. Szőnyi tvrde da se radi o civilnom naselju, koje su kasnija istraživanja dokazala i locirala zapadno od katedrale sve do gradske četvrti Szigeti (između Szigeti i Király ulice), dok je groblje locirano oko katedrale. Predratno razdoblje obilježio je i danski arhitekt Ejnar Dyggve koji se bavio i arhitektonskom poviješću i pitanjem rekonstrukcije grobne komore sv. Petra i Pavla,[16] koju izrađuje po uzoru na mauzolej na salonitanskom groblju

12 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 296.
13 F. Fülep, *Roman Cemeteries of the territory of Pécs (Sopianae)*, Budimpešta 1977, 7. Dalje u bilješkama: Fülep 1977.
14 Csigi 2017, 13.
15 Fülep 1984, 10.
16 Ibid, 10.

Marusinac.[17] Uz njega, u razdoblju prije Drugog Svjetskog rata još djeluju: Andreas Graf, Lajos Nagy, Zoltán Kádár (koji prvi objavljuje izričito ikonografsku studiju),[18] Tibor Nagy, Gyula Gosztonyi.[19] G. Gosztony u svom radu opisuje mrežu ulica antičkih Sopijana i groblje sjeverno od grada. Prihvaća i da je postojao *castellum*, i locira ga na području današnjeg biskupskog dvora.[20] 1938. godine otkrivena je *cella septichora*, i još grobova oko katedrale.[21] Nakon Drugog Svjetskog rata Friedrich Gerke piše dva članka o tzv. grobnoj komori s vrčem, i o grobnoj komori sv. Petra i Pavla.[22] Između 1950-ih i 1980-ih više istraživanja provodi Ferenc Fülep, koji je obnašao dužnost upravitelja Mađarskog Nacionalnog muzeja u Budimpešti, i koji otkriva grobove u ulici Apáca, te tzv. ranokršćanski mauzolej[23] pod trgom sv. Stjepana u Pečuhu (1975-1976).[24] 1960-ih F. Fülep otkriva javne terme kod palače pošte, i zaključuje da je tu vjerojatno bilo sjedište civilnog zapovjednika provincije (*praeses*).[25] F. Fülep objavljuje monografiju o Sopijanama 1984. godine, koja postaje polazišna i temeljna literatura lokaliteta. U novo stoljeće ranokršćansko groblje Sopijana ulazi kao Svjetska kulturna baština pod zaštitom UNESCO-a (2000.), a zatim slijede brojni znanstveni radovi, a neki od istaknutih autora su: Endre Tóth, Zsuzsa Katona Györ, Gábor Kárpáti, Zsolt Visy, Olivér Gábor, Erzsébet Nagy, Csaba Poszárkó. Centar za posjetitelje „*Cella Septichora*“ otvoren je 2007. godine. Novije studije ikonografije fresaka velikim su djelom rad Krisztine Hudák, koja u suradnji s Leventeom Nagyjem 2009. objavljuje detaljniju studiju o groblju Sopijana i posebno o ikonografskom opisu fresaka,[26] a doprinos je dao i György Heidl. Godine 2012. je u Pečuhu održana konferencija o ranokršćanskoj ikonografiji, a radovi su objavljeni u zborniku *Studia Patristica* 2014. godine.[27] Koristeći nove geo-radar tehnologije, locirano je još grobnica ispod šetališta katedralnog trga sv. Stjepana.[28] Restauracija fresaka obavljena je pod

17 E. Dyggve, *Povijest Salonitanskog kršćanstva*, Split 1997, Sl. IV, 18. (Prijevod izvornika: *History of Salonitian Christianity*, Oslo 1951). Prikaz rekonstrukcije mauzoleja na Marusincu na temelju kojega je Dyggve rekonstruirao i izgled gradnji u Sopijani, prema Hudák – Nagy 2009, 67.

18 Z. Kádár, *Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája*, Budimpešta 1939, citirano u: Csigi 2017, 14.

19 Fülep 1984, 10.

20 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270.

21 Ibid, 270.

22 F. Gerke, *Die Wandmalereien der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen)*, Baden-Baden 1952; *Die Wandmalerein der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs*, Baden-Baden 1954, citirano u: Fülep 1984, 10; Csigi 2017, 14.

23 Literatura koristi naziv ranokršćanski mauzolej kao službeni naziv ove građevine ispod trga sv. Stjepana u Pečuhu, što je pomalo nespretno, jer ima još objekata ovoga lokaliteta kojima se može dodijeliti to ime. Ipak, uvažavajući taj naziv kao općeprihvaćeni u stručnoj literaturi, u ovom radu će ranokršćanski mauzolej označavati isključivo tu građevinu, osim ako nije jasno drugačije naznačeno.

24 Hudák – Nagy 2009, 12.

25 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270. Sopijane su bile glavni grad, te civilno i administrativno središte provincije Valerije, i kao takve logično je da su imale palaču u kojoj boravi civilni zapovjednik, tj. *praeses*.

26 Vidi bilješku 4.

27 A. Brent, M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014.

28 Hudák – Nagy 2009, 13.

nadzorom i organizacijom Atille Pintér i Zoltána Bachmana.[29]

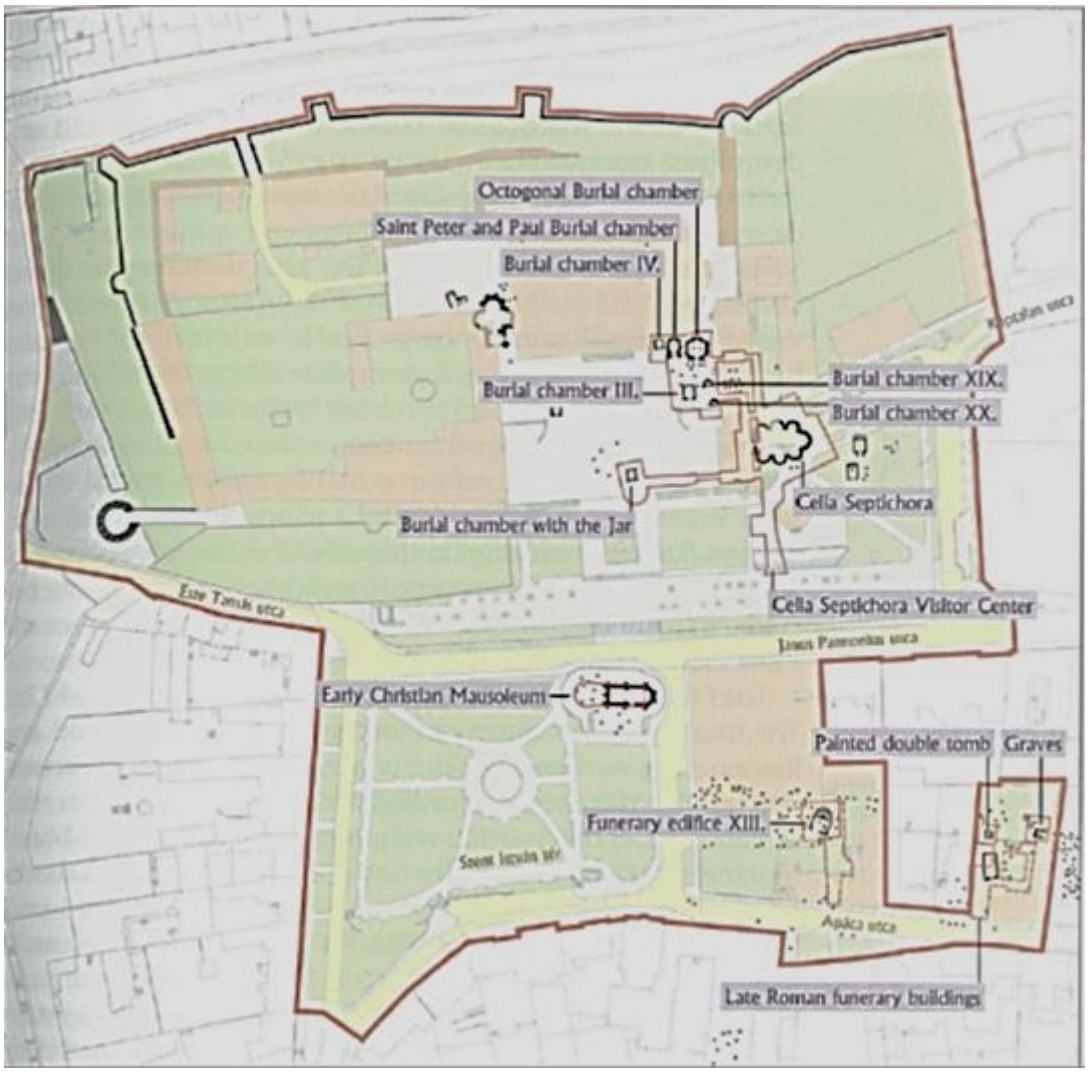

Sl. 3 – Karta ranokršćanskog groblja u Sopijanama.

29 Ibid, 13.

3. Geografski i povijesni kontekst provincije Panonije i grada Sopijana

3. 1. Strateški položaj Sopijana i mreža prometnica

Između Dunava na istoku koji ima ulogu granice Carstva, i Drave na jugu koja je možda više kulturalna poveznica nego granica,[30] podno brda Mecsek, smjestile su su antičke Sopijane. Grad je bio putna postaja nekoliko važnih prometnica ovih prostora i to je vjerojatno jedan od razloga njegova rasta i razvoja. Antoninov itinerar (*Itinerarium Antonini Augusti*) spominje *Sopianae* u pet navrata.[31] Sopijane su se nalazile na prometnicama koje su spajale istok i zapad Carstva, omogućavale su razmjenu dobara, trgovinu, kretanja vojske, a kako brojni znanstvenici nagađaju; i tzv. "putujućih majstora" (koji su mogli biti autori fresaka u Sopijanama), te migracije stanovnika s različitih strana Carstva - i samim time - prijenos različitih kulturnih i društvenih utjecaja. Upravo zahvaljujući dobroj povezanosti i strateškoj poziciji Sopijane su, nadasve u 4. stoljeću, odigrale bitnu ulogu kao provincijalno kulturno i administrativno središte. Vojna cesta koja je spajala Sirmij (*Sirmium*, Srijemska Mitrovica, Srbija) i Trier (*Treveri*, Njemačka), prolazila je kroz gradove: Sopijane, Savariju (*Savaria*, Szombathely, Mađarska) i Vindobonu (*Vindobona*, Beč, Austrija) (It. Ant. 232.4-240.5). Ona spaja Sirmij s Konstantinopolom, dakle istočne provincije sa zapadom.[32] Također, kod Murse (*Mursa*, Osijek, Hrvatska) se spajala s rimskom cestom koja je uz rijeku Dravu vodila sve do Akvileje.[33] Nadalje, postojala je prometnica koja je prolazila kroz *Ad Novas* (Zmajevac, Hrvatska) i Antijane (*Antianae*, Popovac, Hrvatska), te vodila do Sopijana (It. Ant. 232.8). Ruta koja je išla od Sirmija, račvala se u tri ceste u Sopijanama, a one su redom navedene u Antoninovom itineraru. Prva je vodila u Karnunt (*Carnuntum*, Bad Deutsch – Altenburg, Austrija) (It. Ant. 267.1-12), druga u Akvink (*Aquincum*, Budimpešta, Mađarska) (It. Ant. 264.1-6), i treća u Brigetij (*Brigetio*, Szöny, Mađarska) (It. Ant. 264.7-265.3).[34] Kod Antijana se prometnica koja ide iz Sopijana spaja na cestu uz *limes*. Pretpostavlja se da je postojalo još prometnica koje su se križale u Sopijanama, ali nisu sve arheološki potvrđene.[35] Dobra je bila povezanost s okolnim gradovima: Siscijom (*Siscia*, Sisak, Hrvatska), Karnuntom, Savarijom,

30 Z. Magyar, *Sopianae: A Study of Cultural influences in Fourth Century Southern Pannonia*, u: *BCȘS* 13, Alba Iulia 2007, 57. Dalje u bilješkama: Magyar 2007.

31 Fülep 1984, 12; Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270.

32 Fülep 1984, 12.

33 No, M. Sanader ističe važnost razmišljanja R. Francetića o okolišu rijeke Drave u rimsko doba, koji smatra da je rimska prometnica morala ipak teći uz padine gora južno od rijeke, jer je područje oko Drave bilo drugačije nego danas, niže nadmorske visine, a moguće i močvarno i poplavljeno. Vidi: M. Sanader, *Itinerarium Burdigalense. Razmišljanja o ubikaciji putnih postaja i jedan prijedlog*, u: M. Sanader, *Rimljani između Mediterana i Dunava*, Zagreb 2018, 144.

34 Citirano iz: Fülep 1984, 13; provjereno u: G. Parthey - M. Pinder (ur.), *Itinerarium Antonini Avgusti et Hierosolymitanvm*, New York 1848.

35 Fülep 1984, 14.

Akvinkom, a blizu su bile provincije Dalmacija i Mezija, odakle su dolazili putnici; riječnim ili kontinentalnim putovima.[36] Sopijane su očito bile važna postaja većine putnika koji su se uputili iz zapadnih prema istočnim provincijama, i obratno. Ako bi neki putnik dolazio iz Mezije, nakon prelaska granice kod Singiduna (*Singidunum*, Beograd, Srbija), mogao bi krenuti cestom granice Carstva (*limes*), no dva najkraća puta prema zapadu prolazila su upravo kroz Sopijane.[37] Treba i spomenuti blizinu Jantarnog puta, koji je iz Akvileje vodio preko Emone (*Aemona*, Ljubljana, Slovenija), Petoviona (*Poetovio*, Ptuj, Slovenija), Savarije, Skarbantije (*Scarbantia*, Sopron, Mađarska), Karnunta, do obala Baltičkog mora.[38] Prometnom mrežom rimskih cesta Sopijane su dobile vezu s Galijom, Italijom, Germanijom, Recijom, Balkanskim područjima i Konstantinopolom, čak i s barbarskim krajevima s druge strane granice,[39] na što ukazuju i arheološki nalazi iz tih područja u Sopijanama.[40] Cesta na granici Carstva bila je unutar jednog dana hoda od Sopijana, a u blizini je bila i tzv, "*Jireček*" linija - jezična granica između zapadne latinske i istočne grčke Europe.[41]

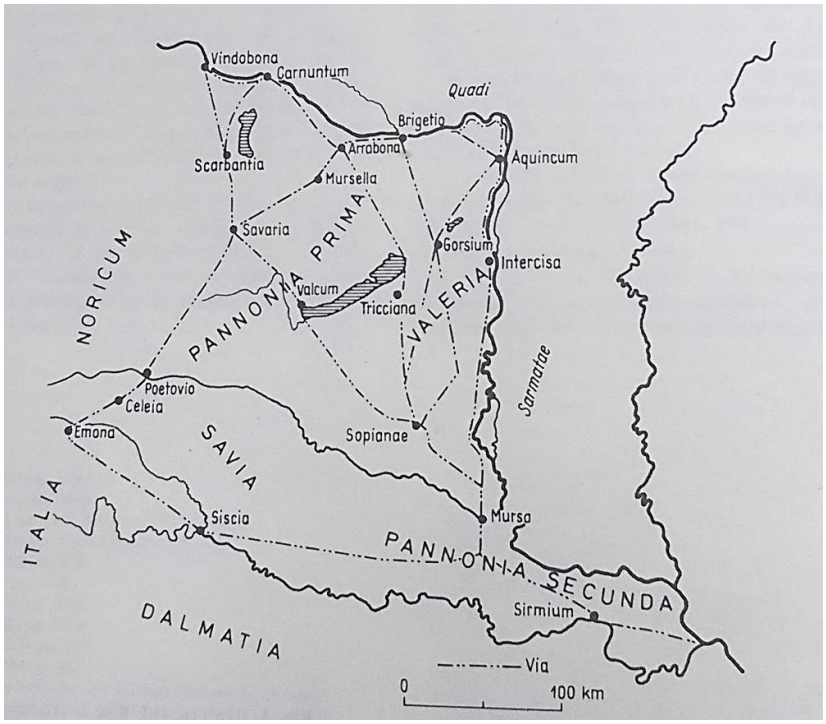

Sl. 4 – Karta prometnica u provinciji Panoniji, 4. st.

36 Magyar 2007, 42.
37 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270.
38 Magyar 2007, 43; Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270.
39 Z. Magyar, *The World of Late Antique Sopianae: Artistic Connections and Scholarly Problems*, u: Niš i Vizantija I-VII, Niš 2009, 108. Dalje u bilješkama: Magyar 2009.
40 Ibid, 117.
41 P. Kovács, *Corpus Inscriptiorum Graecarum Pannonicarum*, Debrecen 2001, 57. Ova zamišljena linija dobila je ime po Konstantinu Jirečeku, koji 1911. prvi piše o njoj u svom djelu *Geschichte der Serben.*

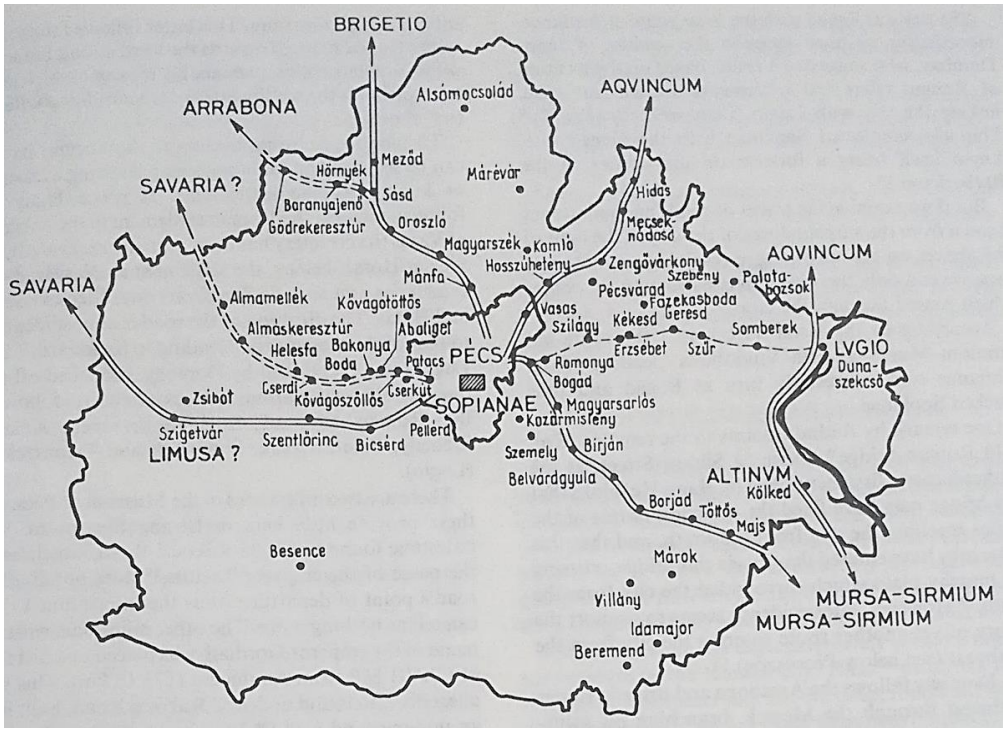

Sl. 5 – Karta hipotetske mreže prometnica u 4. st.

3. 2. Povijest provincije Panonije i grada Sopijana

Kako bismo bolje shvatili kulturne i umjetničke impulse koji dopiru do antičkih Sopijana i utječu na izvedbu freski koje ćemo analizirati, važno je prisjetiti se povijesnih događaja koji su prethodili i zadesili vrijeme kada se one datiraju.

Područje Panonije službeno je pripojeno Carstvu 11. godine pr. Kr., nakon Tiberijeve kampanje.[42] Provincija Panonija formirana je tek nakon ustanka panonsko-dalmatinskih Ilira 9. godine.[43] 106. godine, Trajan dijeli Panoniju na Gornju Panoniju (*Pannonia Superior*), što je zapadna Panonija, i Donju Panoniju (*Pannonia Inferior*), istočni dio dotadašnje provincije, u kojoj su i Sopijane.[44] Njihovi glavni gradovi postaju Karnunt i Akvink. Krajem 3. stoljeća Dioklecijan provodi administrativnu reformu, povodom koje vrši dodatne podjele nekadašnje provincije Panonije. Njen sjeverozapadni dio postaje Prva Panonija (*Pannonia Prima*), jugozapadni postaje Panonija Savija (*Pannonia Savia*), jugoistočni dio Druga Panonija (*Pannonia Secunda*), te

42 Csigi 2017, 72.
43 Z. Magyar, *Late Roman Sopianae: A Study of Different Influences in Fourth Century Southern Pannonia*, magistarski rad, Sheffield 2006, 9. Dalje u bilješkama: Magyar 2006.
44 N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley 2002, 36. Dalje u bilješkama: Lenski 2002.

sjeveroistočni dio Panonija Valerija (*Pannonia Valeria*), koja je dobila ime po Dioklecijanovoj kćeri.[45] Sopijane postaju glavni grad provincije Valerije, njeno administrativno i kulturno središte.

Sl. 6 – Podjela panonskih provincija krajem 3. st.

Sopijane postaju važno naselje tek dolaskom Rimljana, no na tom području postoje tragovi naseljavanja koji sežu tisućljeće ranije. Arheološka istraživanja dokazala su postojanje tumula datiranih oko 900. godine pr. Kr., nakon čega kronološki slijede polja sa žarama ilirsko-panonskih plemena (6. - 5. st. pr. Kr.), te dolazak Kelta od 3. st. pr. Kr.[46] Od 1. st. pr. Kr. ponovo jačaju panonski utjecaji nakon dačko-keltskog rata.[47] Područje Sopijana postaje integrirano u rimski način života od 70-ih godina 1. stoljeća.[48] Na prostoru grada pronađeni su tragovi ranoga naselja (1. - 2. st.), ispod trga sv. Stjepana. Radi se o strukturama koje su interpretirane kao žitnice (*horreum*), zatim jedna oslikana grobnica i kameni podrum.[49]

Rimski grad Sopijane osnovan je u početku ili sredini 2. stoljeća,[50] a s Dioklecijanovim reformama postaje glavni grad provincije Valerije i sjedište civilnog zapovjednika provincije (*praeses*).[51] Zbog konstantnih upada barbarskih naroda na granici Carstva su uspostavljena vojna središta (*duces*), npr. Akvink i Karnunt, dok su u zaleđu bila civilna i administrativna središta. Takve su bile i Sopijane. Ne postoje dokazi da je grad bio municipij, iako po svemu sudeći jest, te

45 Hudák – Nagy 2009, 8.
46 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 279.
47 Ibid, 279.
48 Ibid, 279.
49 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 279-280; Hudák – Nagy 2009, 7.
50 Fülep 1977, 9.
51 Magyar 2007, 41.

se smatra da je taj status grad dobio za vrijeme Hadrijana.[52] U drugoj polovici 2. stoljeća grad je uništen u ratovima protiv Kvada, Markomana i Sarmaćana za vrijeme Marka Aurelija, no dijelom je obnovljen u 3. stoljeću.[53] Nove pljačke i uništenja dogodila su se oko 260. i 270. godine (plemena Roksolana),[54] a ubrzo nakon toga situacija se stabilizirala kroz Dioklecijanove reforme, te započinje "zlatno doba" Sopijana. Promjena statusa grada kao glavnog grada provincije pokrenula je investicije Carstva u njegovu infrastrukturu i značajan rast građevinskih zahvata. Izgrađena je palača za zapovjednika i pripadajući termalni kompleks, a veličina bedemom opasanog grada bila je oko 400 x 500 m.[55] Postavlja se nova mreža ulica i grade se novi stambeni, javni i religijski objekti. Potpomognuta financijskom podrškom careva i imućnih pojedinaca, crkva postaje dominantna sila 4. stoljeća u Sopijanama.

Amijan Marcelin, povjesničar iz 4. stoljeća, u svome djelu *Res Gestae* spominje Sopijane kada govori o Maksimijanu (Amm. Marc. 28.1.5) koji je rođen u Sopijanama u provinciji Valeriji, gdje mu otac radi kao službenik u palači civilnog zapovjednika.[56] Taj zapis potvrđuje nam da je *praeses* imao sjedište u Sopijanama, ali nažalost ne potvrđuje status grada kao municipija, već ga jednostavno naziva *oppidum*.[57] Pretpostavlja se da se zapovjednik premjestio u Sopijane iz Akvinka između 304. i 313. godine.[58]

Dok su Sopijane bile na vrhuncu razvoja sredinom 4. stoljeća, Panonija počinje slabiti, naročito nakon 351. godine, kada su se u bitci kod Murse sukobili Konstancije II. i uzurpator Magnencije.[59] Nakon provale Vizigota 376. godine, stanje se naglo pogoršalo, a *limes* je oslabljen. Brojni panonski gradovi su opustošeni i njihove građevine uništene. U historiografiji se raspravljalo o područjima koja su naseljavali federati, barbarski narodi koji su 380. godine sklopili sporazum s Gracijanom da za godišnju novčanu potporu i isporuke namirnica štite granicu i svoju vojsku stave na raspolaganje carskoj vlasti. To su bili Ostrogoti, Huni i Alani, a čini se da su se naselili upravo u području provincije Valerije i okolice Sopijana.[60] Unatoč tome, crkva je još uvijek igrala važnu

52 Fülep 1977, 9.
53 Ibid, 9.
54 Ibid, 9.
55 Fülep 1984, 35.
56 "*Maximinus, regens quondam Romae vicariam praefecturam, apud Sopianas Valeriae oppidum obscurissime natus est patre tabulario praesidialis officii orto a posteritate Carporum, quos antiquis excitosnsedibus Diocletianus transtulit in Pannoniam*." (Amm. Marc. 28.1.5).
57 Riječ *oppidum* opisuje urbano naselje, koje se u rimskom zakonu *lex Rubria* (49. g. pr. Kr.) dijeli na municipij, koloniju, ili prefekturu. Prema: N. Purcell, *Oxford Classical Dictionary*, 2016 (internetska poveznica: https://www.oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-4571 datum pristupa: 19.06.2019.). Dakle, po samom nazivu *oppidum*, ne možemo donositi zaključke o statusu grada.
58 Magyar 2006, 11.
59 Lenski 2002, 40-42.
60 H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011, 57-58.

ulogu, i postojali su lokalni imućni kršćani. O tome svjedoče luksuzne grobne strukture u Sopijanama koje nastaju upravo na kraju 4. stoljeća, a među koje spada i najraskošnija grobna komora sv. Petra i Pavla.[61]

Početkom 5. stoljeća, napad Huna 408./409. godine uzrokovao je bijeg brojnog stanovništva u Italiju, a i crkva gubi ekonomsku moć. Posljednja arheološki dokazana aktivnost kršćana u Sopijanama (sve do dolaska Mađara i njihova pokrštavanja kroz 10. i 11. stoljeće), je prenamjena grobne komore XIII. u kapelu za liturgiju između 410. i 420. godine.[62] Konačno, između 422. i 433., Hunima je predana provincija, a rimska administracija u Sopijanama prestaje postojati. Tijekom 5. stoljeća svoje centre moći u regiji uspostavljaju, osim Huna, Ostrogoti, Langobardi, i Avari, a od 9. stoljeća područje osvajaju mađarska plemena. Oni osnivaju Ugarsko kraljevstvo u 11. stoljeću, bivaju pokršteni, a na mjestu rimskih Sopijana razvija se ranosrednjovjekovni grad *Quinque Basilicae*, tj. srednjovjekovni *Quinque Ecclesiae*.[63] U gradu je bilo sjedište biskupije patronata sv. Petra.

Gusta naseljenost modernoga grada Pečuha naravno otežava istraživanja, međutim prema zakonu iz 2001., prije svake nove konstrukcije ili građevinskog zahvata, obavezno se mora provesti pažljivo sustavno istraživanje, popraćeno svom nužnom dokumentacijom.[64] Najviše je slučajnih nalaza čiji kontekst nije uvijek jasan, što također izaziva dodatne probleme u istraživanjima.

3. 3. Povijest groblja grada Sopijana

Ranokršćansko groblje Sopijana leži u blizini mogućih zapadnih gradskih vrata, kraj ceste koja vodi na sjever.[65] Smjestilo se, po rimskom običaju, van gradskih zidina (*Leges Duodecim Tabularum* X/1),[66] na padinama brežuljaka Mecsek. Prema K. Hudák, dio groblja sjeverno od grada koristio se od druge polovice 2. stoljeća do prve trećine 5. stoljeća, a otkriveno je više od tisuću grobova i oko 35 pogrebnih građevina, datiranih uglavnom u 4. stoljeće.[67] U najranijim fazama

61 Magyar 2006, 12.
62 Fülep 1984, 283-284.
63 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 270; Hudák – Nagy 2009, 8. U njemačkoj literaturi grad je poznat pod nazivom *Fünfkirchen*.
64 Hudák – Nagy 2009, 8.
65 Magyar 2007, 45.
66 "*Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*.", *Leges Duodecim Tabularum* X/1. (https://www.thelatinlibrary.com/12tables.html, datum pristupa: 21.06.2019.)
67 K. Hudák - L. Nagy, *Research on Roman Wall painting in Hungary between 2004 and today: Interpreting and reinterpreting the evidence*, u: Y. Dubois - U. Niffeler (ur.), *Pictores per Provincias II – Status Quaestionis: Actes du 13 e Colloque de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA)*, Basel 2018, 918. Dalje u bilješkama: Hudák - Nagy 2018.

groblja pokojnici su kremirani, a nad grob su postavljane nadgrobne stele s podacima o pokojniku (najčešće imena i zanimanja).[68] Zapadni dio sjevernog groblja čine uglavnom ranokršćanski ukopi, i taj prostor je pod zaštitom UNESCO-a, zbog dvije oslikane grobnice i dva oslikana hipogeja (*hypogea*).[69] Ovaj lokalitet je jedini od mađarskih spomenika pod zaštitom UNESCO-a, koji je na listi prvenstveno zbog arheološke i povijesno-umjetničke vrijednosti.[70] Prema O. Gáboru, groblje se koristi od 1. stoljeća sve do prve polovice 5. stoljeća.[71] Prema Z. Magyaru, groblje se počinje koristiti od 3. stoljeća, od kada datiraju najraniji poganski grobovi, ukopi incineracijom.[72] Od početka 4. stoljeća javljaju se i počinju dominirati ukopi inhumacijom, a izgrađeno je i više mauzoleja (*mausoleum*) s podzemnim grobnim komorama (*hypogea*).[73] Neke od pogrebnih građevina iz 4. stoljeća u Sopijanama ukrašene su zidnim oslicima. Stil tih oslika upućuje na vezu s rimskim katakombama, no njihova arhitektura pripada tzv. makedonskom *hypogea* tipu koji se pojavljuje u „balkanskom kulturnom krugu“.[74]

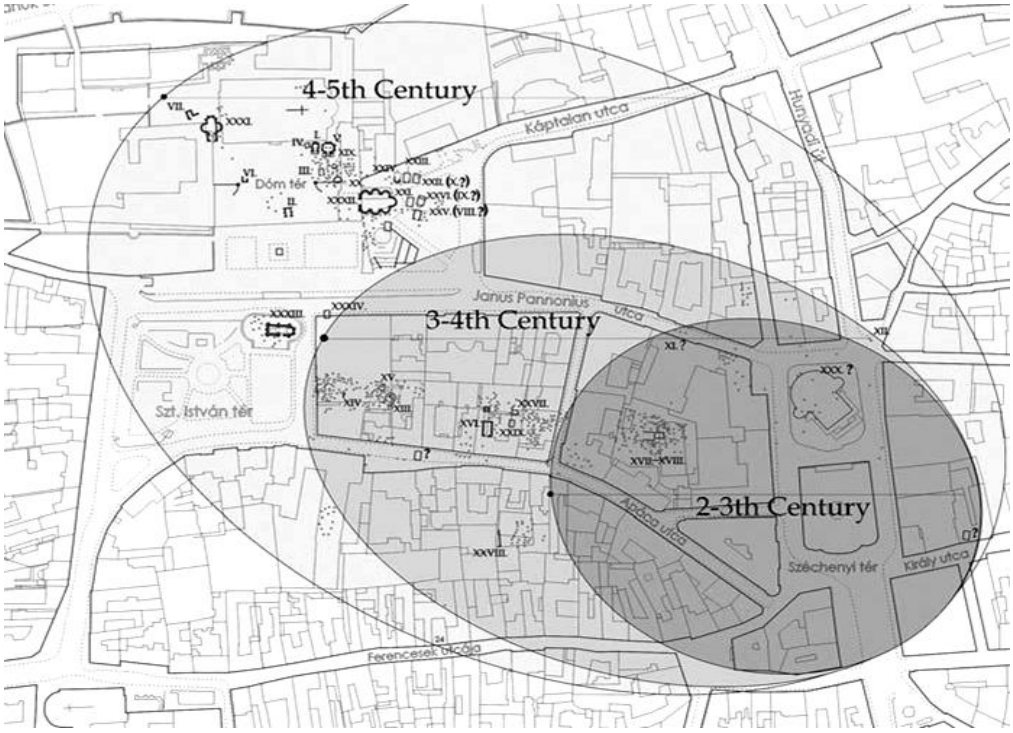

Sl. 7 – Kronološka karta groblja u Sopijanama (O. Gábor – K. Szijártó, Preuzeto iz: Gábor 2014, 57, Fig. 14).

68 Hudák – Nagy 2009, 9.
69 Hudák - Nagy 2018, 918.
70 Hudák – Nagy 2009, 12.
71 O. Gábor, *Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae*, u: A. Brent, M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 44. Dalje u bilješkama: Gábor 2014.
72 Magyar 2007, 45.
73 Ibid, 45.
74 Ibid, 46. Balkan je moderniji termin koji se u antici ne koristi, i nikako nije postojao kao koncept geo-političkog područja kao u modernom smislu (koje niti danas nije sasvim jasno određeno). Zato ovdje mislimo na regionalno područje koje danas podrazumijeva Balkan u širem smislu.

Ranokršćansko groblje Sopijana bilo je horizontalno, *sub divo* groblje, a primjećuje se grupiranje ukopa uz veće grobne strukture, koje se interpretira kao očitovanje kršćanskog običaja *depositio ad sanctos*, pokapanje u blizini svetaca, mučenika ili važnih kršćanskih vođa.[75] Međutim, moguće je da su ukopi grupirani na temelju različitih socijalnih statusa, etničke pripadnosti, ili različitih uvjerenja.[76] Na groblju Sopijana hipogeji su se u više slučajeva gradili ispod nadzemnih struktura, npr. ispod memorije (*memoria*), kapele (*cella*), i mauzoleja, koji su se koristili za održavanje pogrebnih banketa (*refrigeria*).[77] Ceremonije s banketima i godišnje komemoracije bile su još poganski običaji, koje su vodili *pontifex* i *collegia*, a organizirala ih je obitelj pokojnika. Kršćani su u početku nastavili održavati pogrebne bankete, pa ih postupno mijenjati; objedi su postajali sve više simbolični, a memorije su kasnije služile tek za intimna okupljanja najbližih članova obitelji.[78] Hipogeji ispod njih ponekad su se oslikavali uvriježenim biblijskim scenama, čitkim i prepoznatljivim onodobnim kršćanima. Međutim, neki oslici nisu izričito kršćanski, i moguće je da su se u njima pokapali pogani ili ljudi drugih vjeroispovijesti.[79] Njihova dvosmislenost predmet je zanimljivih rasprava, o čemu ćemo pisati u nastavku. Raspodjelu prostora kakvu nalazimo u Sopijanama, možemo primijetiti i u nekim dalmatinskim pogrebnim strukturama (npr. u antičkoj Saloni), no one se datiraju uglavnom u 5. stoljeće. Stoga nije nužno da su veze između Sopijane i Dalmacije u 4. stoljeću bile značajne.[80]

Smještaj ranokršćanskog groblja je na području današnjeg Katedralnog trga i trga sv. Stjepana, do ulice Apáca i Széchenyi trga, i ulice Káptalan.[81] Za vrijeme Hadrijana mijenjaju se pogrebni običaji i započinje postepeni prelazak na inhumaciju koji će prevladati u 4. stoljeću. Smatra se da je sjeverno od ulice Ferenscek u 3. stoljeću otvoreno novo groblje, kod sjevernih gradskih zidina, koje se širi na sjever.[82] 2002. godine u arheološkim istraživanjima u dvorištu škole "Lajos Nagy", otkriveni su grobovi i s incineracijom i s inhumacijom koji datiraju u 3. stoljeće, dok su sjevernije nađeni samo grobovi s inhumacijom koji su nešto kasniji (3./4. stoljeće).[83] Grobovi pored katedrale datiraju se u treću četvrtinu 4. stoljeća.[84] To su jednostavni grobovi od opeke s dvoslivnim krovom (simbolika *domus aeterna*), ili kameni sarkofazi.[85] Imućniji su si mogli priuštiti

75 Gábor 2014, 39.
76 Magyar 2006, 31.
77 K. Hudák, *The Iconographical Program of the Wallpaintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopianae (Pécs)*, u: R. Pillinger - R. Harreither (ur.), *Mitteilungen zur Christlichen Archäeologie*, 15, Beč 2009, 71. Dalje u bilješkama: Hudák 2009.
78 Gábor 2014, 45-46.
79 Hudák – Nagy 2009, 10.
80 Hudák 2009, bilj. 103.
81 Hudák – Nagy 2009, 9.
82 Ibid, 9.
83 Ibid, 9.
84 Ibid, 9.
85 Ibid, 9.

izgradnju grobljanskih bazilika od kamena ili opeke, a većina takvih gradnji otkrivena je još u 18. stoljeću. Također, F. Fülep razlikuje ukope orijentacije s glavom na istoku, i one s glavom na zapadu, tvrdeći da su potonji ranokršćanski.[86] Simbolična interpretacija takvog ukopa pretpostavlja da se na taj način, na dan Kristovog Ponovnog dolaska, tijelo pokojnika diže iz groba prema istoku, prema Kristu - Nepobjedivom Suncu (*Sol Invictus*). Za razliku od ukopa s glavom na istoku, ranokršćanski imaju vrlo malo ili ništa grobnih priloga i nalaza novca.[87]

Istočni dio groblja je na području Széchenyi trga. Tu su grobovi datirani po novcu Konstantina Velikog (306. - 337.) i Gracijana (375. - 383.).[88] Grobna komora I, poznatija kao grobna komora sv. Petra i Pavla, otkrivena je još 1782., nakon rušenja renesansne palače i knjižnice biskupa Szathmáryja.[89] 30-ih je između trga katedrale i trga sv. Stjepana Gy. Gosztonyi otkopao kapelu (*cella septichora*),[90] jedinstvenu građevinu sa sedam apsida, kod koje je danas ulaz u centar za posjetitelje koji je po njoj dobio ime. U blizini je grobna komora II, tzv. grobna komora s vrčem, koja se nalazi uz biskupske vinske podrume. Nju je također otkrio Gy. Gosztonyi.[91] U dvorištu županijske knjižnice, u ulici Apáca 8, je središnji dio groblja. Tu je F. Fülep 1958. istražio više grobova, grobnu komoru XVI, i dvostruku grobnicu od kamena i opeke, ukrašenu oslicima.[92] U dvorištu na adresi Trg sv. Stjepana 12 i ulice Apáca 14, 60-ih F. Fülep otkriva 110 grobova s grobnim prilozima i 2 mauzoleja. 70-ih na trgu sv. Stjepana otkriva i tzv. ranokršćanski mauzolej, s hipogejem ukrašenim freskama.[93] 2000. je G. Kárpáti otkrio grobnu komoru V, a južno od nje je 2003./4. O. Gábor otkrio grobne komore XIX i XX.[94] Najreprezentativnije su grobna komora s vrčem, ranokršćanski mauzolej i grobna komora sv. Petra i Pavla, čije ćemo freske u nastavku detaljnije analizirati.

3. 4. Stanovništvo antičkih Sopijana

Sopijane je naseljavalo romanizirano lokalno stanovništvo, ali i doseljenici iz čitavog Carstva. Domoroci su bili Kelti (Sopijane je ime keltskog porijekla),[95] zatim doseljenici iz Italije, iz

86 Fülep 1977, 10.
87 Ibid, 10.
88 Hudák – Nagy 2009, 14.
89 Ibid, 39.
90 Ibid, 27.
91 Ibid, 29.
92 Ibid, 29.
93 Ibid, 18.
94 Ibid, 13, 37, 38.
95 Hudák – Nagy 2009, 7.

ostalih podunavskih provincija, obitelji iz ostatka Panonije i iz Dalmacije. Natpisi ukazuju na velik broj vojnika, a manje se spominju Kelti, doseljenici i oslobođeni robovi.[96] U 1. i 2. stoljeću romanizacija se širila vojskom, a uključenjem u vojsku postizala se socijalna i financijska korist.[97] Mobilnost ljudi u 4. stoljeću bila je izražena i značajnija nego u dotadašnjim razdobljima. Tada su mrežom prometnica, koju smo već opisali, osim različitih dobara pristizali i ljudi iz svih krajeva Carstva. Spominje se obitelj *Caesernii*, koja je radi trgovine, Jantarnim putem iz Akvileje stigla u Savariju, iz koje je svoju podružnicu osnovala i u Sopijanama.[98] Zatim, obitelj *Marcii*, koji dolaze dolinom Save iz sjeverne Italije, ili pak obitelj *Claudii*, koji dolaze iz Savarije.[99] Vjerojatno su dio stanovništva činili i robovi, no oni si naravno nisu mogli priuštiti kamene natpise. Imućni stanovnici, osim natpisa, gradili su i raskošnije građevine. Financijska moć u Sopijanama bila je u rukama aristokratskih zemljoposjednika.[100] Uz zemljoposjednike, ostali slojevi bili su umirovljeni vojnici i njihove obitelji, trgovci, obrtnici, birokrati.[101] Neki grobovi moguće svjedoče o doseljenicima iz dalekih krajeva, npr. germanski grob s prilogom kante, ili grob tipa katakomba kakve su koristili ljudi iranskog porijekla.[102] Možemo zaključiti da je zbog dobrih trgovačkih veza i cestovne povezanosti s Italijom, Galijom, Germanijom, Recijom, balkanskim provincijama, Konstantinopolom, pa i barbarskim područjima s druge strane granice Carstva, stanovništvo Sopijana bilo kulturno, socijalno, etnički i vjerski raznoliko. Dobro je prisjetiti se da su tijekom 4. stoljeća vladali carevi rodom iz Panonije (Konstantin Veliki, Julijan, Valentinijan II., Valens, Gracijan), koji su bili veliki vojni zapovjednici, odani Carstvu ali i provinciji, što rezultira razvojem i rastom važnosti Panonije, ali i šire regije, koju danas možemo ugrubo smjestiti na područje Balkana.

3. 5. Crkvena povijest i njen utjecaj na Sopijane

Iako je kršćanstvo bilo ilegalno do početka 4. stoljeća, postupno je dobivalo na popularnosti. Nova religija bila je privlačna mnogima iz više razloga, a svakako jedan od značajnijih je

96 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 273.
97 Ibid, 273.
98 Ibid, 273.
99 Ibid, 273.
100 Magyar 2007, 42.
101 Ibid, 42.
102 Gábor 2014, 45. Kao što pojašnjava O. Gábor, grob tipa katakomba nije čitavo groblje, već pojedinačni ukop gdje je u dnu jame izgrađena niša. Takav tip groba nastaje još u prapovijesti u istočno-europskim stepama, a između 4. i 6. stoljeća javlja se u Karpatskoj kotlini, te vjerojatno dolazi s iranskim narodima. (Više o tome vidi u: Z. Visy, *The Roman Frontiers and the Barbarians*, u: Z. Visy (ur.), *Limes XIX. Proceedings of the XIX th International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Sveučilište u Pečuhu 2005, 214-216, bilj. 14).

otvorenost i dostupnost svima; svim socijalnim staležima, svakom etniku, svakoj dobi i spolu, svim ljudima koji su spremni i željni prihvatiti njena učenja. A ta učenja bila su vjera u Trojedinog Boga i ljubav prema ljudima; kako prema bližnjima tako i prema neprijateljima, obećanje spasenja, uskrsnuće tijela u vječni život i bijeg od smrti. Prva okupljanja kršćana bila su skromna, tzv. gozbe ljubavi, *agape*, običaj zajedničkog blagovanja. Ti običaji i učenja mira i ljubavi postali su popularno sredstvo privlačenja novih članova u zajednicu koja je sve više rasla. Premda su Rimljani bili tolerantno društvo što se tiče različitih religija, u više navrata propisani su službeni progoni kršćana. Nekoliko je razloga za to; kršćani su smatrani novim buntovnim kultom i sektom koja odbija prisustvovati carskom kultu, koji je bio obavezan za sve rimske građane kako bi osigurali slavu i moć Carstva. Rimljanima nije bilo važno u što svaki pojedinac osobno vjeruje (*orthodoxis*), već čin prinošenja žrtve i prisustvovanja kultu (*orthopraxis*).[103] Kršćanski nauk je bio drugačiji. Odbija činove štovanja carskog kulta koji se kosio s njihovim uvjerenjima. Treba imati na umu da je kršćanstvo tada bilo posve nova religija, dok je primjerice židovstvo, kao druga monoteistička religija, već imalo staru tradiciju, što su Rimljani poštivali. Tako su napetosti između Rimljana i kršćana prerasle u progone koje je raspisao Dioklecijan 303. godine, i koji su se okončali 311., kada je Galerije izdao edikt o toleranciji u Serdici (Sofija, Bugarska).[104] 313. godine Konstantin Veliki priznaje kršćanstvo kao slobodnu religiju, te počinje obilno sponzorirati crkvu i propagirati njena učenja i kult. U Rimu podiže brojne bazilike koje gradi iznad grobova mučenika i svetaca. Nije dokazano da je sam Konstantin pokršten, a stajališta da je kršćanstvo propagirao iz političkih i diplomatskih razloga prevladavaju u brojnim znanstvenim raspravama, no gotovo je jednako važno naglasiti mogućnost njegovog osobnog opredjeljenja za kršćanstvo.[105] Nova religija brzo se proširila Panonijom, najprije u urbanim, a zatim i u ruralnim područjima, te su svi carevi, osim Julijana Apostate, bili kršćani. Na kraju 4. stoljeća, Teodozije (379. - 395.), proglašava kršćanstvo službenom religijom Carstva. Sopijane, kao glavni grad provincije, vjerojatno je bio i biskupsko središte, što samo možemo pretpostavljati jer ne postoje izravni dokazi koji bi potvrdili stolovanje biskupa u Sopijanama.[106] Najraniji spomeni kršćana i kršćanskih zajednica u Panoniji sežu još u drugu polovicu 3. stoljeća; u Cibalama (*Cibalae*, Vinkovci, Hrvatska), Sirmiju, Singidunu, Mursi i Sisciji.[107] Kristijanizacija vjerojatno nije zahvatila većinsko stanovništvo Panonije odmah u 3. stoljeću; dapače, čini se da je velik broj ljudi u ruralnim krajevima zadržao poganska vjerovanja i tijekom 4. stoljeća.[108] Akvileja igra važnu ulogu u promicanju nicejskog kršćanstva (*fides catholica*)

103 J. Assmann, *Monotheism and polytheism*, u: S. Iles Johnston (ur.), *Ancient Religions*, Harvard 2007, 28.
104 Hudák – Nagy 2009, 10.
105 M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija*, Zagreb 2016, 151.
106 Hudák – Nagy 2009, 10.
107 Csigi 2017, 78.
108 M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, u: Ž. Demo (ur.), *Od nepobjedivog*

u Panoniji, posebno u borbi protiv arijanizma. Naime, u Panoniji je postojao znatan arijanski utjecaj. Arijanizam je jedna od brojnih ranokršćanskih hereza, a osnovao ga je prezbiter Arije iz Aleksandrije. Prema njegovom učenju, Krist nije istovjetan s Bogom, njegova priroda nije božanska, nego tek ljudska. Koncil u Niceji 325. godine, odbio je arijanska učenja i proglasio ih herezom. Ipak, rimski carevi 4. stoljeća redom su bili arijevci, a u Panoniji je arijanizam prevladavao do 340-ih.[109] Snažna, i posljednja panonska uporišta arijanaca bila su Sirmij i Mursa, s utjecajnim arijanskim biskupom Valentom.[110] I barbarski narodi poput Vizigota pokrštavali su se u arijanizam, ali nakon 360-ih značajno opada njegova popularnost. Zapadna crkva, kroz novi ikonografski program i potporom pape Damaza (366. - 384.), širi poruku o trijumfu nicejskog učenja.[111] Ambrozije iz Milana (374. - 397.) još je jedna važna figura u promicanju nicejskog pravovjerja u Panoniji.[112] Moguće je i da je u Sopijanama stolovao i arijanski biskup (spominje se ime Paulus), ali to ne možemo sa sigurnošću dokazati.[113] Raširenost arijanizma u Panoniji u 3. i prvoj polovici 4. stoljeća možda se može djelom objasniti činjenicom da je sam Arije boravio u Panoniji.[114] Moguće je i da su Panonci težili izgradnji vlastitog identiteta i osobitosti.[115] Nakon koncila u Akvileji 381. pada arijanska crkvena organizacija u Podunavlju, a koncil u Rimu 382. odlučuje propagirati veneraciju i štovanje svetaca; posebno sv. Petra i Pavla, simboličnih branitelja istinske vjere.

sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Arheološki muzej u Zagrebu 1994, 20. Dalje u bilješkama: Jarak 1994.

109 Magyar 2006, 20.

110 Ibid, 21.

111 Ibid, 20.

112 Csigi 2017, 80.

113 T. Nagy, *A kereszténység története a pannoniai védőrendszer összeomlásáig* (Povijest kršćanstva do pada obrambenog sustava u Panoniji), Budimpešta 1939, 210-217.

114 Jarak 1994, 37.

115 Ibid, 37.

4. Analiza fresaka u Sopijanama

U ovom poglavlju bavit ćemo se analizom ikonografije fresaka iz tri najznačajnije pogrebne strukture otkrivene ispod modernog grada Pečuha. Nakon detaljnog opisa prikazanih scena i motiva, predstavit ćemo neke probleme kojima se bave stručnjaci u novijim interpretacijama. Navest ćemo analogije s primjerima takve umjetnosti, i baviti se pitanjem prisutnosti kulta mučenika i tzv. "putujućih majstora" u Sopijanama.

4. 1. Grobna komora s vrčem[116]

Grobna komora II, poznatija kao grobna komora s vrčem, otkrivena je oko 1800., a istražena 1939. godine (Gy. Gosztonyi).[117] Kao i druge dvije građevine, i ova je izvedena na dva kata. Sama grobna komora je bila potpuno podzemna struktura, a direktno iznad nje bila je *cella memoria*, koja se za vrijeme migracija koristila u stambene svrhe (pronađeno je ognjište u sjeveroistočnom kutu gornjeg kata).[118] Dimenzije gornje građevine su 4.37 x 3.11 m, pravokutnog je tlocrta i orijentacije sjever-jug.[119] Podzemna komora je dimenzija 2.37 x 2.49 m, građena od vapnenca, sa svodom od opeke i s ulazom na jugu. Ulaz u komoru bio je ispred gornje kapele, u obliku jame u zemlji, koja se zatrpala nakon odlaganja pokojnika u grob.[120] U sjevernom i zapadnom zidu komore su po jedna niša. Pokojnik je bio ukopan ispred sjevernog zida u dvostruki grob, prekriven kamenom pločom. Za razliku od ostalih dviju grobnih komora koje ćemo opisati, oslik grobne komore s vrčem je najmanje sofisticiran, najjednostavniji, uglavnom sveden na dekorativne i geometrijske motive, i nije izričito i nedvojbeno kršćanski.

Oslik što prekriva zidove komore slikan je tehnikom *al secco*, na osušenom gipsu. Nišu u sjevernom zidu, nasuprot ulazu, krase motivi vrča i čaše. Oslikani su plavo-zelenom bojom, koja sugerira stakleni materijal. Površina zidova podijeljena je na polja okvirima od zelenih, žutih, crvenih i plavih linija. Gornja zona sjevernog zida, koja završava polukružno, prikazuje dvije tamno-zelene vitice vinove loze, s listovima i sivo-ljubičastim grozdovima.[121] U donjoj su zoni kvadratna polja koja imitiraju teksturu mramora, s poljem direktno ispod niše koje također imitira

116 U literaturi je poznata pod nazivom *Burial Chamber with the Jar* (eng.), iako bi pravilnije bilo reći *Jug*, jer se radi o vrču, a ne tek staklenki/vazi (Magyar 2006, 49), te *Grabkammer mit dem Krug* (njem.). Zato na hrvatskom jeziku koristimo naziv grobna komora s vrčem.
117 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 288.
118 Hudák – Nagy 2009, 29.
119 Ibid, 29.
120 Ibid, 30.
121 Ibid, 30.

mramor, a za koje postoje mišljenja da je to kartuša epitafa koja je ostavljena bez natpisa.[122] U istočnom i zapadnom gornjem uglu komore postoje fragmenti fresaka koji sugeriraju mogućnost oslikanog svoda, koji nije sačuvan. Zapadni zid komore krase polja mramorne imitacije i različiti geometrijski motivi: trokuti, polukružnice i zig-zag motivi.[123] Istočni zid krasi pravokutni crveni okvir i koncentrična polukružnica na kraćoj, te pet koncentričnih polukružnica na dužoj strani.[124] Na južnom zidu, lijevo i desno od ulaza, su dva medaljona oker boje, unutar plavog, crvenog i tirkiznog okvira. Oni su prazni, tj. ne razaznaju se u njima nikakvi oblici ili portreti. Iznad vrata, između medaljona, je pentagon u tirkiznom okviru.[125] U donjoj zoni južnog, zapadnog i istočnog zida prisutan je motiv rešetke, ili ograde, te žuti kopljasti cvjetovi sa zelenim lišćem.[126]

Od paralela koje se spominju među istraživačima, geografski je najbliža grobna komora Petra i Pavla u Nišu (*Naissus*, Srbija). Tu se pronalaze sličnosti u prikazu vitice vinove loze i geometrijskih motiva.[127] Slični prikazi imitacije mramora javljaju se u grobu 7 u crkvi Sv. Sofije u Serdici, gdje je također prisutan i sličan motiv rešetke, tj. ograde.[128] Prikaza imitacije mramora ima i u grobnoj komori Dobrog Pastira u Solunu (*Thessaloniki*, Grčka)[129] i u ranokršćanskim grobnicama u Churu (Švicarska).[130] Motivi rešetkastih ograda i mramorne inkrustracije (*opus sectile*) česti su ukrasi interijera, i posebno donjeg dijela zida prezbiterija ili poda ranokršćanskih bazilika (pod San Clemente u Rimu, zid prezbiterija Eufrazijane u Poreču). Po arhitektonskom planu građevine, analogiju pronalazimo na Marusincu u Saloni (grobovi 1, 2, 4).[131]

Komora s vrčem u Sopijanama, datira se u drugu polovicu 4. stoljeća ili eventualno početak 5. stoljeća, na temelju novca koji je pronađen pred ulazom, kovanom između 367. i 375. godine.[132] Čini se da je jedna od starijih ranokršćanskih pogrebnih struktura na groblju, a na njenim freskama izostaju izričito kršćanski simboli.[133] Zbog nedostatka arheoloških dokaza, o pokojniku možemo samo nagađati, no sama po sebi ova grobnica je, zbog neutralnih motiva, mogla pripadati i poganinu i kršćaninu. Čak i njen arhitektonski oblik je klasičan, pravokutni oblik bez apside. Ipak, većina istraživača uzima u obzir širi kontekst grobne komore s vrčem, i pripisuje je kršćanima. Uzroci tome su smještaj u stratigrafskom sloju tik uz i s istovremenim drugim očigledno kršćanskim

122 Fülep 1984, 45.
123 Hudák – Nagy 2009, 33.
124 Ibid, 33.
125 Ibid, 34.
126 Ibid, 34.
127 Magyar 2007, 51.
128 Ibid, 51.
129 Ibid, 51.
130 Hudák – Nagy 2009, 34.
131 Ibid, 30.
132 Ibid, 34.
133 Gábor 2014, 43.

strukturama (*cella septichora*, grobne komore V, IX, XX i XXI).[134] Također, motivi rešetkaste ograde, iako se čine neutralni, krase brojne ranokršćanske grobnice (koje smo netom spomenuli), a ponekad se interpretiraju kao ograda Rajskog vrta.[135] Motiv rešetke nalazimo i u samim Sopijanama: u grobnoj komori XX, te u grobu iz ulice Apáca.[136] Otvoreno je pitanje simbolizira li ta ograda Rajski ili zemaljski vrt, a isto se može reći i za vrč i čašu prikazanu u niši komore. Svakom motivu u ovoj naizgled neutralnoj grobnoj komori možemo lako pripisati kršćansku simboliku, u kojoj su poznati i motivi ograde, i mramorne inkrustacije, vrča i vina, vegetacije i cvjetova, te vitica vinove loze i njihovih grozdova. K. Hudák interpretira značenje vrča s čašom u slučaju da se radi o poganima; tada bi oni mogli predstavljati duh pokojnika koji se slavio uz tradicionalne gozbe.[137] I kršćani su održavali pogrebne bankete, a niša je možda služila za odlaganje obroka rezerviranog za pokojnika. Još prema poganskom običaju, pokojnikov obrok (*epulum*), stavljao se u grobnicu za vrijeme ukopa, 9. dan od ukopa, na godišnjicu ukopa, te na službene dane za pokojnike.[138] Takve običaje nastavljali su i rani kršćani, u slavu pokojnikova "rajskog rođendana", pa su ih tek postepeno mijenjali. U kršćanskom kontekstu, vrč i čaša mogu simbolizirati i vodu života, te Krista koji se žrtvovao za spasenje čovječanstva. Prihvaćeno je mišljenje da se u komori nije održavala liturgija, prema tome niša nije služila za odlaganje Euharistije.[139] Vitice vinove loze se u poganskom kontekstu čitaju kao reprezentacija boga Dioniza i sreće u zagrobnom životu, a u kršćanskom su referenca na Isusove parabole. Kopljasti žuti cvjetovi simbol su obilja, ili pak Rajskoga vrta.

Uzimajući u obzir sve navedeno, nameće se zaključak da je ovu grobnu komoru ispravno interpretirati kao ranokršćansku, i analizirati je kao bitnu komponentu kulturnog života prvih kršćana rimskih Sopijana koji su živjeli u okruženju još iznimno snažne poganske tradicije, koja se vrlo polako pretapala u kršćansku, preuzimajući i reinterpretirajući mnoge široko poznate motive, koji su i svojevrsni pokazatelji mode vremena. Upravo takvo široko značenje određene simbolike omogućilo je kvalitetnu komunikaciju između klasičnog poganstva i ranog kršćanstva.[140]

134 Hudák – Nagy 2009, 35; Gábor 2014, 43.
135 Hudák – Nagy 2009, 36; Hudák - Nagy 2018, 918.
136 Hudák – Nagy 2009, 36.
137 Ibid, 32.
138 Ibid, 32.
139 Ibid, 33.
140 A. Brent, *Methodological Perspectives in the Interpretation of Early Christian Artefacts*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 34-35.

Sl. 8 – Panoramski prikaz grobne komore s vrčem.

Sl. 9 – Sjeverni zid s nišom grobne komore s vrčem.

Sl. 10 – Južni zid grobne komore s vrčem.

Sl. 11 – Ostaci memorije iznad grobne komore s vrčem.

4. 2. Grobna komora ranokršćanskog mauzoleja

Na trgu sv. Stjepana 1970-ih je istražen ranokršćanski mauzolej. To je također dvokatna arhitektura, gdje je nadzemni dio činila grobljanska kapela, a ispod nje nalazi se grobna komora s oslicima. Najprije je izgrađena podzemna komora, a potom nadzemna gradnja.[141] Nadzemna kapela je jednobrodna građevina s po tri pilastra na sjevernom i južnom zidu, i polukružnom apsidom na istoku. Dimenzije koje uključuju vanjske zidove su 18.1 x 9.5 m, a samo unutarnji prostor je 13.8 x 4.8 m.[142] Grobna komora u podzemlju tipa je *hypogeum*. Presvođena je, i ima predvorje koje je povezivalo komoru s gornjim katom. Izvorno je bila namijenjena za jedan sarkofag, koji se danas može vidjeti na svom mjestu, a kasnije su dodana još dva sarkofaga, od kojih su danas sačuvani samo podiji. To znamo, jer jugoistočni dio zida koji je bio sakriven od izvornog sarkofaga nije bio oslikan, dok su kasniji sarkofazi prekrivali dijelove freski. Sarkofag je rekonstruiran nakon što je u istraživanjima pronađen razbijen u komadiće. Naime, među tim komadima sarkofaga pronađena je

141 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 290.
142 Hudák – Nagy 2009, 18.

sjekira kojom je razbijen, a to se dogodilo stoljećima nakon ukopa.[143] Istočna i zapadna strana sarkofaga ukrašene su likovima erota (*putti*); na zapadnoj strani dvoslivnog poklopca su dva krilata erota s girlandom, a četiri ugla poklopca bila su ukrašena kazališnim maskama, od kojih su tri pronađene.[144] Mramor od kojega je izrađen, uvezen je iz Norika (danas Austrija).[145] Sličan sarkofag pronađen je u Virunu (*Virunum*, Zollfeld, Austrija).[146]

Ranokršćanski mauzolej je osobito važan zbog dobro očuvanih freski. Sjeverni, istočni i južni zid bili su prekriveni freskama, pod kojima je tanak sloj vapnene žbuke.[147] Dva potpornja koja tvore ulaz u prostoriju, oslikani su u bijelo-ružičastu imitaciju mramora u crvenom okviru.[148] Na dijelu južnog zida koji nije prekrivao sarkofag, također je oslikana imitacija mramora. Sjeverni zid grobne komore krase scene dobro poznate i vrlo popularne u ranom kršćanstvu: *Izgon iz Raja*, i *Danijel među lavovima*. Obje su uokvirene i odvojene bijelom površinom imitacije mramora i crvenim diskom.

Pad Adama i Eve, tj. *Izgon iz Raja*, vrlo je popularna tema u rimskim katakombama. U središtu scene je *Stablo spoznaje Dobra i Zla*, oko kojeg se uvija zmija, svojom glavom i siktavim jezikom okrenuta prema Evi. Eva je na desnoj, a Adam na lijevoj strani scene. Nagi su, a svoju golotinju prekrivaju zelenim listom. Dio freske na području Adamove glave je uništen, ali se zato raspoznaje Evina glava. Njena kosa ima frizuru tipičnu za 4. stoljeće, u stilu iz razdoblja tetrarhije,[149] a tipično su prikazana i njihova tijela, korpulentna, punašna i snažnih nogu. Prikazani su relativno plošno, pa ipak se primjećuje vrlo blago sjenčanje, gdje su rubne linije tijela nešto tamnije nijanse crvenkaste boje, koja pomalo prelazi u oker žuto-smeđu boju inkarnata. Njihova stopala izlaze iz okvira jednostavne crne linije, kao da čine iskorak van njega, a taj okvir još okružuje šira crvena traka. Kod rimskih poganskih fresaka nema izlaska likova iz okvira; oni se uvijek strogo drže zacrtanih granica scene, no u ranom kršćanstvu je ovakav iskorak sve češći slučaj. Na ovom prikazu najprije je naslikan okvir, a potom sama scena.[150] Evino lice nije sasvim jasno raspoznatljivo.

Najbliža paralela prema prikazu Evine glave i kose je u Eustorgios grobnici u Solunu, i u kubikulu 45 u katakombama sv. Petra i Marcelina u Rimu, kojih su pak paralele Beška komora u Srbiji i Constanţa komora u Rumunjskoj, a koji se datiraju u grupu nastalu od 350. do 370.

143 Ibid, 20.
144 Ibid, 20.
145 Ibid, 20.
146 Magyar 2006, 49.
147 Hudák – Nagy 2009, 20.
148 Ibid, 20.
149 Magyar 2006, 47.
150 Hudák – Nagy 2009, 21.

godine.[151] Međutim, scene *Pada Adama i Eve* nema u balkanskim regijama, ali je zato popularna u rimskim katakombama,[152] što je jedan od pokazatelja različitih utjecaja u Sopijanama. Ova scena Adama i Eve ranija je (vjerojatno nekoliko desetljeća) od one koju ćemo opisati u grobnoj komori sv. Petra i Pavla, pa je ona možda bila uzor umjetnicima koji su u njoj slikali. Doduše u kolikoj mjeri, upitno je, jer se grobne komore u pravilu nakon pogreba, pa sve do sljedećeg ukopa, nisu otvarale.

Druga scena na sjevernom zidu je *Danijel među lavovima*. Lik Danijela u središtu scene stoji uzdignutih ruku u molitvenoj pozi *orans*. Odjeven je u kratku tuniku koja seže do koljena, blijedo žute boje, u struku pričvršćenu pojasom. To što nosi tuniku, umjesto uobičajene perzijske odjeće, tipično je zapadnjačko obilježje.[153] Gornji dio freske je oštećen, ali nazire se Danijelova glava i po jedna girlanda sa svake strane, iz kojih vise crvene trake. Takva dekoracija bila je popularna na Balkanu u sredini i drugoj polovici 4. stoljeća.[154] U donjem djelu prikaza, sa svake strane Danijela je po jedan lav. Onaj na desnoj strani scene diže pogled prema Danijelu i otvara usta u nagovještaj rike, a lav s lijeve strane okreće glavu od Danijela. Od polovice stoljeća, počelo je prikazivanje lavova i zvijeri koje odvraćaju pogled od svetaca, želeći prenijeti poruku da sav živi svijet, pa čak i zvijeri, poštuju svete ljude.[155] Lavovi su tamne oker i svijetlo smeđe boje. Lik Danijela popularan je arhetip progonjenih kršćana, i simbolizira pobjedu vječnog života nad smrću. Poruka spasenja od smrti bila je jedna od temeljnih poruka ranokršćanske umjetnosti uopće.

Po modelaciji lavova, izrada freske može se datirati odmah nakon sredine 4. stoljeća, a paralele se nalaze u kubikulu 69 u Domitillinim katakombama u Rimu, i u Centellesu u Kataloniji.[156] Analogije za prikaz grive lavova nalazimo u Arlesu.[157] Način na koji je lik Danijela modeliran, tonovi koji su korišteni, i konture prikaza, podsjećaju na figuru Dobrog Pastira u već spomenutoj grobnoj komori u Solunu.[158]

Na samom sjeveroistočnom kraju zida je usko polje s biljnim prikazom, okomita cvjetna girlanda unutar okvira, a sličnost se pronalazi u grobu 4 i 8 u Serdici.[159]

Freske istočnog zida s nišom dosta su uništene, a vjerojatno su i tijekom posljednjih pola stoljeća izblijedjele (K. Hudák donosi podatak da je F. Fülep u niši 80-ih vidio naslikane kitice

151 R. Pillinger - V. Popova - B. Zimmermann, *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Beč 1999, 28. Citirano u: Hudák – Nagy 2009, 21, bilj. 44.
152 Hudák – Nagy 2009, 21.
153 Z. Kádár, *Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája*, Budimpešta 1939, 27-29.
154 Hudák – Nagy 2009, 22.
155 Ibid, 22.
156 Ibid, 22.
157 Magyar 2006, 49.
158 Hudák – Nagy 2009, 22.
159 Ibid, 23.

pšenice, no danas se to ne razaznaje).[160] Niša, kao i čitav zid koji je polukružno zaključen, obrubljeni su žarko-crvenom, širokom trakom. Točno iznad niše naslikan je Kristogram. Premda oštećen, uočavaju se donji krakovi grčkih slova X (*Chi*) i P (*Ro*). Kristogram je uokviren koncentričnim kružnicama od crvene i oker boje. Sa svake strane Kristograma, zid ukrašavaju zelene girlande s kojih vise crvene trake. Lijevo od niše je prikaz koji je znatno oštećen, ali je predmet zanimljive rasprave znanstvenika. Ono što je ostalo od prikaza, je donji dio ili trona ili kutije/škrinje (arke?), obrubljen crvenom i ispunjen žućkastom bojom. Moguće je da je tu na tronu bila sjedeća figura, ili je pak unutar kutije bila stajaća figura. Uokolo misterioznog "trona" naslikane su zelene travke i vegetacija, moguće palmine grančice. Potezi u donjem djelu "trona" mogli bi biti draperija, duga haljina u koju je sjedeća figura odjevena. Paralele toj modelaciji opet nalazimo na odjeći Dobrog Pastira iz Soluna.[161]

Subjekt prikaza, zbog stanja freske, otvoren je za različite interpretacije. Ako se radi o Noinoj arci, onda je ovo prikaz Noe, koji se raduje s palminim grančicama osvitu novoga svijeta.[162] Ako je tako, on podiže ruke prema gore, možda prema golubici. Ovakva interpretacija bila bi itekako logična, jer ima paralela koje prikazuju Nou u takvoj arci u obliku jednostavne škrinje. Sjedeća figura na tronu bila bi jedinstvena i originalna kompozicija koja nema jasnih paralela. Ako se radi o sjedećoj figuri, moguće je pretpostaviti da je to pokojnik u Raju, u Nebeskom kraljevstvu gdje se vjernici nadaju otići.[163] F. Fülep smatra da je moguće da je to prikaz mučenika, zbog palmine grančice koja je njihov čest atribut.[164]

Grobna komora ranokršćanskog mauzoleja bila je presvođena bačvastim svodom, no on nije sačuvan, kao ni freske koje su ga vjerojatno krasile. U jugozapadnom uglu, jedva su vidljivi mali ostaci mogućih figuralnih motiva koji su se nastavljali na zakrivljenoj površini svoda, a F. Fülep je u tome vidio sandalu, ili možda glavu magarca, dok K. Hudák donosi i neke druge mogućnosti: pletene košare iz scena *Abrahamove žrtve* ili *Umnažanje kruha*, ili neke svakodnevne scene.[165]

Okvirno se izgradnja i oslik ranokršćanskog mauzoleja u Sopijanama datiraju u sredinu 4. stoljeća. F. Fülep datira izvorni sarkofag iz unutrašnjosti oko 350. godine, prema usporedbi sa slavnim sarkofagom Junija Basa, i prema datacijama većine rimskih sarkofaga s kazališnim maskama koji se smještaju između 330. i 350. godine.[166] Druga dva sarkofaga uneseni su kasnije

160 Ibid, 23.
161 Ibid, 24.
162 Ibid, 23.
163 Ibid, 24.
164 F. Fülep, *Sopianae késő római és ókeresztény múltja* (Kasnorimska i ranokršćanska povijest Sopijana), u: Éri, I. (ur.) *Pécs: ókeresztény mauzóleum és a „korsós" sírkamra*, Budimpešta 2001, 8.
165 Hudák – Nagy 2009, 25.
166 F. Fülep, *A Pécsi Ókeresztény Mauzóleum Ásatása* (Istraživanja Ranokršćanskog mauzoleja u Pečuhu), u: *Archeológiai Értesítő* 104, Akadémiai Kiadó, Budimpešta 1977, 254-255. Dalje u bilješkama: Fülep 1977a.

tijekom 4. stoljeća. Pronađen je novac kovan između 350. i 375., što potvrđuje kasnije ponovno ulaženje u grobnu komoru.[167] Cs. Pozsárkó po ikonografiji datira prvu fazu gradnje u 370-e i 380-e, i smatra (zbog figure na prijestolju), da je tu bio ukopan ili neki mučenik ili visoko pozicionirani kršćanin, koji je mogao poginuti u barbarskim napadima na kraju 370-ih.[168] Dekorativni elementi, kao što su biljni motivi, girlande, i ukrasne vrpce, govore o modi koja je u to vrijeme zahvatila balkanske provincije, što ide u prilog kulturnoj ujedinjenosti regije u to doba. S druge strane, odabir scena govori i o utjecaju Rima i rimskih katakombi. Dakle, Sopijane, kao najsjeverniji grad „balkanskog kulturnog kruga“, bile su u isti mah i pod jakim utjecajem zapada.

Grobna komora ranokršćanskog mauzoleja u srednjem se vijeku koristila kao stambeni prostor. U njoj je pronađena keramika iz 9. i 10. stoljeća, sarkofag je razbijen vjerojatno da se stvori više prostora za život, a u donjim dijelovima sjevernog i južnog zida su ostaci peći i ognjišta.[169]

Sl. 12 – Ranokršćanski mauzolej na trgu sv. Stjepana.

167 Hudák – Nagy 2009, 26.
168 Cs. Pozsárkó, *A sopianaei ókeresztény „Mauzóleum” szimbólumai* (Simbolika ranokršćanskog mauzoleja u Sopijanama), u: *Ókor*, 1-2. Szám 2005 , 66-68.
169 Hudák – Nagy 2009, 26.

Sl. 13 – Unutrašnjost grobne komore ranokršćanskog mauzoleja.

Sl. 14 – Scena *Pad Adama i Eve* iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja.

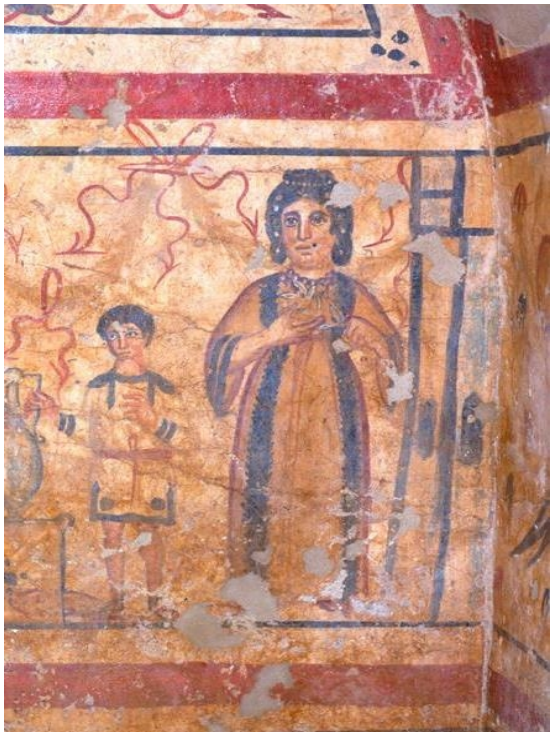

Sl. 15 – Ženski lik iz grobne komore Eustorgios u Solunu, sr. 4. st.

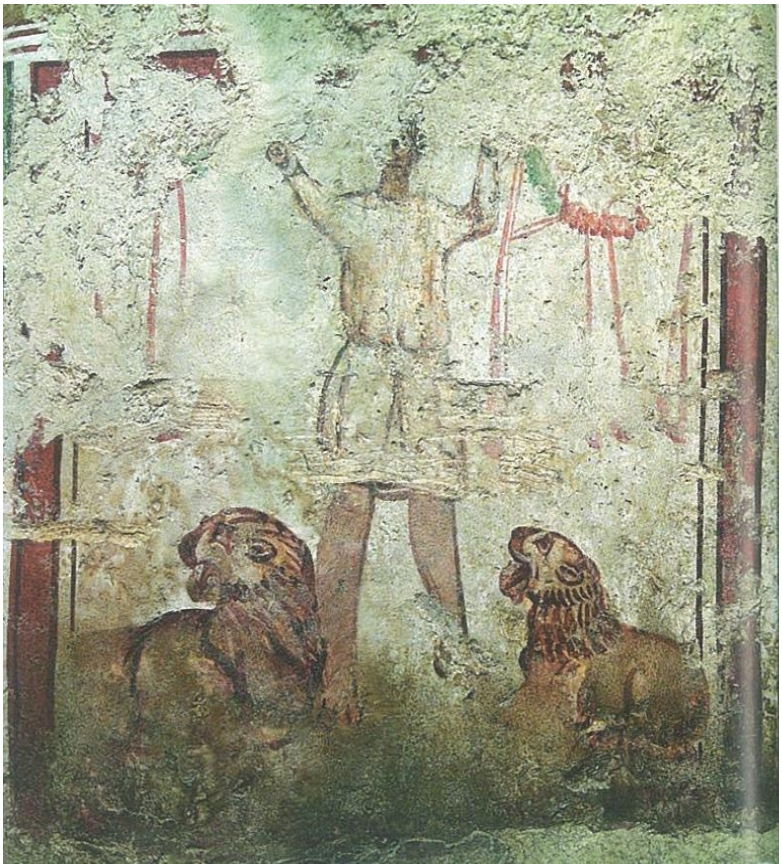

Sl. 16 – Scena *Danijel među lavovima* iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja.

Sl. 17 – Sjedeća figura na tronu (?) iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja.

Sl. 18 – Fragment donjeg djela oslika svoda kod južnog zida grobne komore ranokršćanskog mauzoleja.

4. 3. Grobna komora sv. Petra i Pavla

Grobna komora I, tj. sv. Petra i Pavla, otkrivena je davne 1782. godine. Nalazi se u sjeverozapadnom dijelu groblja, danas ispod katedralnog trga u Pečuhu. Njene freske su najpoznatije i najistraženije freske na ranokršćanskom groblju u Sopijanama. Za razliku od grobne komore s vrčem i grobne komore ranokršćanskog mauzoleja, kojima je svod uništen, u komori sv. Petra i Pavla on je sačuvan, zajedno s freskama na njemu, a može se razgledati kroz stakleni strop iznad male prostorije za posjetitelje. Ove freske nisu samo važne za Sopijane; one su vrhunac ranokršćanske umjetnosti u rimskoj provinciji Panoniji.[170] Iznad ove komore bila je mala *cella memoria* s apsidom na sjeveru.[171] Ona je poprilično uništena u 19. stoljeću, sačuvana je samo sjeverna apsida, te se mogu uočiti po tri potpornja na istočnom i zapadnom zidu.[172] Sama komora ima predvorje nepravilnog oblika s južnim ulazom koji vodi u prostor komore u kojem su 1939. godine pronađeni obojeni zabat i dio oslika na kojem je prikazan *candelabrium*.[173] Nasuprot ulazu, na sjevernom zidu, bio je prislonjen sarkofag. Istočni i zapadni (bočni) zidovi su dugi 3.05 m, južni zid je dug 2.76 m, a sjeverni 2.83 m. U sjevernom zidu nalazi se mali prozor (*fenestella*), visok 43, a širok 36 cm, iza kojeg je polukružna niša (*loculus*) duga 2 m, široka 0.35 m, i visine iste kao i komora.[174] Ulaz u komoru je nakon ukopa bio zazidan.[175]

Sl. 19 – Unutrašnjost grobne komore sv. Petra i Pavla.

170 Magyar 2007, 46.
171 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 288.
172 Hudák – Nagy 2009, 39.
173 Hudák 2009, 47.
174 Ibid, 47.
175 Gábor 2014, 42.

4. 3. 1. Freske sjevernog zida

Nasuprot ulazu, na sjevernom zidu, nalazi se oslik po kojem je grobna komora dobila ime; apostoli Petar i Pavao i između njih Kristogram. Kristogram se nalazi točno iznad *fenestellae*, naslikan je crnom bojom te uokviren pobjedničkim vijencem s malim zelenim cvjetovima i kružnicom crvene boje. Sa svake strane Kristograma, na gornjem polukružnom dijelu zida, naslikane su girlande crvenkaste boje, o koje su ovješene zelene vrpce i još manje crveno-zelene girlande, formirajući čipku na površini zida.[176] Na sličan ukras nailazimo u katakombama Sv. Petra i Marcelina, u komorama 71 i 75.[177] Desno od *fenestellae* prikazan je sveti Petar, a lijevo sveti Pavao. Gestikulirajući rukama prema Kristogramu, tvore simetričnu i skladnu kompoziciju. Oni stoje u prostoru posutom crvenim cvjetovima. Odjeveni su u bijele duge tunike, ukrašene širokom crvenom trakom, i nose plašt (*pallium*) blijedo-žute boje.[178] Njihove portretne karakteristike vidljive su, i radi se o prepoznatljivom ikonografskom prikazu Petra i Pavla. Petar je prikazan kao bradati muškarac s kovrčavom gustom kosom, niskim čelom i četvrtastom čeljusti. Petrova ikonografija oslanja se na već odavno poznati tip filozofa koji su umjetnici koristili i u ovom slučaju.[179] To je idealizirani portret koji Petra prikazuje kao odlučnog muškarca, snažnog vođu i graditelja Crkve. Pavao je prikazan proćelav, i sa šiljatom bradom, a tako su prikazivani Platon, Sokrat i Plotin - kao učitelj, teolog i pisac.[180] U ruci vjerojatno drži svitak, ali to na freski nije raspoznatljivo. Prema najranijim skicama J. Kollera iz 1804., i Petar u ruci drži svitak, što simbolizira potvrdu uskrsnuća: Petar je vidio uskrslog Krista, dok je svitak u Pavlovoj ruci općeniti simbol prave vjere.[181] Postoji jedan antički pisani izvor koji opisuje fizički izgled Pavla, a radi se o apokrifnom tekstu *Acta Pauli et Theclae*, koji podržava ustaljenu Pavlovu ikonografiju.[182] Čitav sjeverni zid uokviren je širokom crvenom trakom, kakva odvaja i scene u ostatku komore.

Kod prikaza apostola s Kristogramom, pronalaze se sličnosti sa slikarstvom katakombi, a najbliža paralela je u Nišu, u grobnoj komori koja ima gotovo identičnu ovakvu kompoziciju.[183] Ovakva kompozicija, *dominus legem dat*,[184] bila je dio propagande rimske crkve, koja je u borbi

176 Hudák – Nagy 2009, 43.
177 K. Hudák, *The Chronology of the paintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopianae*, u: Sz. Bíró (ur.), *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler: Emlékkönyv Gabler Dénes 70. éves születésnapjára. 609 p*, Győr 2009, 228. Dalje u bilješkama: Hudák 2009a.
178 Hudák – Nagy 2009, 42.
179 Csigi 2017, 119.
180 Ibid, 120.
181 Hudák 2009, 49.
182 "*...bio je čovjek srednjeg rasta, njegova kosa bila je prorijeđena, noge malo krive, koljena razmaknuta, imao je velike oči, njegove obrve su se susretale, nos mu je bio dugačak i bio je pun milosti i milosrđa...*", *Acta Pauli et Theclae*, (http://www.tertullian.org/fathers/apocryphal_acts_06_thecla.htm datum pristupanja: 22.06.2019.)
183 Magyar 2007, 46.
184 Hudák - Nagy 2018, 920.

protiv arijanizma naglašavala štovanje Petra i Pavla kao simbola nicejskog pravovjerja.[185] Gesta apostola prema simbolu Krista, pobjedonosna je gesta priznavanja njegove slave dostojanstvene Boga, a naziva se *acclamatio*.[186] Pod utjecajem Rima širi se takva ikonografska propaganda kulta svetaca, želeći potisnuti bilo koja drugačija učenja i hereze. Papa Damaz potiče njihovo štovanje, pa prikazi Petra i Pavla u Sopijanama mogu biti simbol *traditio*, prave vjere Katoličke Crkve.[187] Rim je imao jurisdikciju nad Panonijom i Mezijom, pa su ta područja bila po značajnim utjecajem zapada u političkom i kulturnom smislu. Kompozicija Petra i Pavla s Kristogramom pomaže u dataciji jer se javlja tek nakon sredine 4. stoljeća.[188] Petru i Pavlu dana je ovlast i autoritet u Crkvi, i ovakav prikaz shvaća se kao i *traditio legis*, te kao *concordia apostolorum*, tip prikaza Krista među apostolima.[189] Z. Kádar interpretira scenu kao simboliku uskrsnuća (*anastasis*) Krista, a moguće i heroja-mučenika pokopanog u komori.[190]

Najbliže analogije licima Petra i Pavla nalazimo u Mediolanu (*Mediolanum*, Milano) na Stilihonovu sarkofagu iz 385.,[191] i u Rimu u katakombama. Na Petra iz Sopijana podsjeća figura službenika iz arkosolija 5 iz katakombi Sv. Marka i Marcelina, pored tri mladića koji odbijaju idolatriju.[192] Najbliže stilske paralele su glave i ruke iz katakombi Sv. Petra i Marcelina, iz kubikula 3. Oslici tih katakombi datiraju se u zadnju trećinu i kraj 4. stoljeća.[193] Kristogram se po stilu i obliku također može datirati u drugu polovicu 4. i početak 5. stoljeća.[194] Obično su u takvoj ikonografiji prisutna grčka slova *A* i *Ω*, no ovdje je Kristogram samo ovjenčan vijencem od zelenih cvjetova, aludirajući na "neraspadljiv vijenac" u Prvoj Pavlovoj poslanici Korinćanima (1 Kor 9, 24-25).[195] Krist se u to vrijeme još uvijek prikazuje simbolično, najčešće kao i u ovom slučaju Kristovim monogramom i pobjedničkim vijencem.

185 Magyar 2007, 46.
186 Hudák 2009, 51.
187 Hudák 2009, 72.
188 Csigi 2017, 131.
189 Ibid, 140.
190 L. Nagy, *Zoltán Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia. Some Problems of Interpretation*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 196-197. Dalje u bilješkama: Nagy 2014.
191 Hudák 2009, 50; Hudák 2009a, 228.
192 Ibid, 50; Ibid, 228.
193 Hudák 2009a, 228.
194 Ibid, 228.
195 Hudák 2009, 48. "*Ne znate li: trkači u trkalištu svi doduše trče, ali jedan prima nagradu? Tako trčite da dobijete. Svaki natjecatelj sve moguće izdržava; oni da dobiju raspadljiv vijenac, mi neraspadljiv.*" (1 Kor 9, 24-25).

Sl. 20 – Sjeverni zid grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 21 – Sjeverni zid grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 22 – Zapadni zid grobne komore u Nišu, druga polovica 4. st.

Sl. 23 – *Concordia apostolorum* na svodu kubikula 3 u katakombama sv. Petra i Marcelina u Rimu, kr. 4. st.

Sl. 24 – Tri mladića odbijaju idolatriju, arkosolij 5 u katakombama sv. Marka i Marcelina (službenik modeliran kao sv. Petar u Sopijanama), kr. 4. st.

4. 3. 2. Freske istočnog zida

Istočna i zapadna strana komore imaju po tri scene, a oslik na vrh svoda čini zasebnu cjelinu. Freske istočnog i zapadnog zida su u dosta lošem i fragmentiranom stanju, zbog čega se često istraživači razilaze u njihovoj interpretaciji. Svaka scena je veličine 0.6 x 0.75 m.[196]

Na sjevernom kraju istočnog zida je scena *Pada Adama i Eve*. Da se radi o tom prikazu jasno je jer se u središtu okvira vidi *Stablo Spoznaje*, te desno od njega glava Eve. Scena je uokvirena s dvije tanke crvene linije i jednom širom, žutom trakom. Evina kosa kao da leti na povjetarcu, što je karakteristika sredine i druge polovice 4. stoljeća u rimskim umjetničkim krugovima.[197] Pravila takve jednake slikarske tradicije sa sličnim potezima kista mogu se pronaći u kubikulu B u katakombama *Via Latina* u Rimu, na prikazu faraonovih kćeri u sceni *Pronalazak Mojsija*.[198] One su nešto ranije datirane u drugu trećinu 4. stoljeća, i imaju slični ovalni oblik lica, uske brade i veliki ravni nos. U tim desetljećima slikarstvo katakombi često je imalo klasične

196 Hudák – Nagy 2009, 44, 48.
197 Hudák 2009a, 228.
198 Ibid, 228.

tendencije.[199] Ikonografske paralele za Evu nalazimo u *venus pudica* reprezentacijama, a ovakav tip scene je izuzetno popularan u slikarstvu katakombi, na sarkofazima i malim predmetima.[200] U pogrebnom ranokršćanskom kontekstu, starozavjetne scene prenose poruku spasenja, i obično počinju sa prikazom Adama i Eve pod *Stablom Spoznaje*.

Središnja scena istočnog zida nije dobro očuvana, te je u njenoj sredini samo jedan mali fragment oslika sa smeđom bojom, koji je interpretiran ili kao dio pazuha ili kao dio struka figure. Scena je uokvirena s dvije crvene linije i jednom širokom zelenom trakom. Postoje dva mišljenja koja prevladavaju; ili da se radi o *Danijelu među lavovima* ili o *Dobrom Pastiru*. Oba slučaja su moguća. O. Szőnyi najprije je smatrao da je to Danijel, a očuvani djelić freske prikazuje dio noge nekog tko je nag ili u kratkoj tunici.[201] Kasnije je promijenio mišljenje, odlučivši se ipak da se radi o Dobrom Pastiru.[202] L. Nagy prihvaća da se radi o boku Dobrog Pastira.[203] F. Gerke misli da bi tu mogle biti jedna od sljedećih scena: Dobri Pastir, figura u pozi *orans*, Lazar, ili neka scena spasenja iz Starog Zavjeta.[204] K. Hudák smatra da se radi o *Danijelu među lavovima* jer se to dobro nadovezuje na scene sa svake strane, starozavjetne scene s temom spasenja.[205] S njom se slažu G. Kárpáti i O. Gábor.[206] P. Csigi misli da se radi o Danijelu.[207] Gy. Heidl obraća pažnju na simetriju i prostornu raspodjelu u čitavoj komori, i zaključuje da je ipak najprikladnije ovdje smjestiti Dobrog Pastira.[208] Naime, prostorom komore vlada simetričnost; okvir središnjih scena uži je od bočnih i na istočnom i na zapadnom zidu. Na zapadnom sidu u središnjoj sceni prepoznaje se žena s djetetom, ako se radi o Bogorodici s Isusom, onda je središnja scena novozavjetna, za razliku od bočnih starozavjetnih (ipak, ne smijemo isključiti mogućnost da se radi o prikazu pokojnice).[209] Također, okviri središnjih scena drugačije su boje od bočnih; zeleni su, dok su bočni žuti. Gy. Heidl zaključuje za je važno koja scena je pokraj koje, ali i koja je nasuprot koje. Zato ako je na zapadu Bogorodica, na istoku točno nasuprot nje, također bi odgovaralo smjestiti novozavjetnu temu, tj.

199 Hudák 2009, 52.
200 Ibid, 52.
201 O. Szőnyi, *A pécsi ókeresztény sírkamra* (Ranokršćanska grobna komora u Pečuhu), Budimpešta 1907, 53-55.
202 O. Szőnyi, *A pécsi ókeresztény temető sírkamrái és kápolnája* (Grobne komore i kapela ranokršćanskog groblja u Pečuhu), u: Magyar Művészet 5, Budimpešta 1929, 537-44.
203 L. Nagy, *Pannonia Sacra*, u: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, vol. I., Budapest 1938, 38.
204 F. Gerke, *Die Wandmalerein der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs*, Baden-Baden 1954, 156. Citirano u: Csigi 2017, 169.
205 Hudák 2009, 53; Hudák – Nagy 2009, 45.
206 Lengvári – Pozsárkó – Gábor – Kárpáti 2004, 288.
207 Csigi 2017, 176; P. Csigi, *Deliberate Ambiguities in Early Christian Wall Paintings in Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 246. Dalje u bilješkama: Csigi 2014.
208 Gy. Heidl, *Remarks on the Iconography in the 'Peter-Paul' (No. 1) Burial Chamber of Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 234. Dalje u bilješkama: Heidl 2014.
209 Heidl 2014, 229.

Dobrog Pastira.[210] Tada bi i vertikalna i horizontalna prostorna os komore spajale scene koje predstavljaju Krista: Kristogram (na svodu i na sjevernom zidu), Dobar Pastir i mali Isus u krilu Bogorodice.[211] Ostale starozavjetne scene simbol su spasenja čovječanstva, ali i prefiguracije Kristova života.

Na južnom kraju istočnog zida je prikaz ciklusa o Joni, također vrlo popularna tema ranokršćanske umjetnosti. Jona je bio starozavjetni prorok koji je odbio poći u Ninivu i upozoriti ljude o Božjoj volji, pa je pobjegao na brod. Bog zato šalje jaku oluju, a uplašeni mornari bacaju Jonu u more da spase svoj život. Progutala ga je morska neman, u čijoj je utrobi proveo tri dana, nakon čega je izbačen na obalu, i napokon odlazi u Ninivu, a u blizini grada odmorio je u sjeni biljke (Jon 4:5-6). Ovdje su tri scene iz ciklusa o Joni sažete unutar jednog okvira. Analogija za sažeti prikaz priče o Joni je gema prstena iz Sirije.[212] Na toj gemi Jona također sjedi pod biljkom, odmah pored broda i morske nemani (*ketos*). Ciklus o Joni sažet je i na jednom ranokršćanskom sarkofagu u Beogradu.[213] Na freski u grobnoj komori Petra i Pavla nazire se i obris morske nemani, i sličnu pronalazimo u niši 9 iz katakombe *Via Anapo*.[214] Na lijevoj strani prikaza su dva mornara koji bacaju nagog Jonu u more držeći ga za noge. Brod ima neobično jedro, u obliku bijelog trokuta okrenutog naopako, kakvo se rijetko prikazuje, no postoji primjer iz Priscillinih katakombi.[215] Na donjoj lijevoj strani prikaza je *ketos*, morska neman sa sivom glavom i zelenim tijelom. Freska je oštećena, no K. Hudák vidi glavu nemani u obliku pelikana s velikim kljunom, što bi bila velika rijetkost. Obično se *ketos* prikazuje kao tip *hippocampus*; četveronožna neman, s ušima kao u psa, uvinutim repom i jakim prednjim nogama. K. Hudák paralelu ovoj neobičnoj nemani s freske pronalazi na mozaiku *Porta Latina* u Rimu.[216] Ketos se dva puta pojavljuje na fresci u Sopijanama; najprije kako guta Jonu, i potom desno, kako ga izbacuje na obalu. U desnom gornjem uglu vidi se naslikana biljka s malim, srcolikim listićima bršljana (lat. *hedera*, hebr. *qiqeion*), umjesto uobičajene biljke tikve (lat. *cucurbita*) koja se prikazivala na scenama s pričom o Joni. Izostanak tikvica već je primijećen u 19. stoljeću (I. Henszlmann).[217] U Jeronimovom prijevodu Biblije na latinski, *Vulgati*, koja je objavljena 389./390.-392., umjesto biljke *cucurbita* pojavljuje se *hedera*. Stoga bi objavljivanje *Vulgate* mogao biti *terminus post quem* za izvedbu freske.[218] Prema Gy.

210 Ibid, 231.
211 Ibid, 234.
212 K. Hudák, *Technical observations on the Paintings in the St. Peter and Paul (No. 1) Burial Chamber in Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 122-123. Dalje u bilješkama: Hudák 2014.
213 Hudák 2009, 54.
214 Hudák 2014, 123.
215 Hudák 2009, 54.
216 Ibid, 54.
217 Hudák 2009a, 228.
218 Hudák 2009a, 228; Hudák - Nagy 2018, 921.

Heidlu, freska Jone u ovoj komori referira se na Jeronimov komentar iz 396.-397. godine, u kojem objašnjava zašto je *qiqeion* preveo u *hedera*, a ne tradicionalno u *cucurbita*, opisujući biljku *qiqeion* koja raste u Palestini, i kojoj je bršljan sličniji od tikvica (Hier. ep. 112 = Aug. ep. 75, 22: 1-3). Tikvice trebaju potporu pergole bez koje ne mogu rasti u vis, a biljka na freski naslikana je bez pergole. Promocija nicejskog pravovjerja povezuje se i s korištenjem novo-prevedene *Vulgate*.[219] K. Hudák misli da je moguće povezati fresku s Jeronimovim komentarom po pitanju kronologije, međutim ne može se sa sigurnošću tvrditi da je ovdje prikazan baš bršljan. Naposljetku, moguće je da je ovo samo prikaz pojednostavljene biljke *cucurbita*, bez pergole zbog manjka prostora unutar okvira scene. Stoga samo na temelju biljke nije preporučljivo datirati fresku, iako datacija na kraj 4. stoljeća vjerojatno jest ispravna. Što se tiče simbolike scene, ona je tipična reprezentacija poruke Božjeg spasenja i uskrsnuća (prefiguracija Krista očita je u tri dana koje je Jona proveo u utrobi nemani i tri dana koje je Krist proveo u grobu).

Sl. 25 – Glava Eve, sjeverna scena istočnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla.

219 Hudák 2009, 73.

Sl. 26 – Scena koja nedostaje i ciklus o Joni na istočnom zidu grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 27 – Ciklus o Joni na istočnom zidu grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 28 – Detalj scene ciklusa o Joni iz grobne komore sv. Petra i Pavla.

4. 3. 3. Freske zapadnog zida

Na južnom kraju zapadnog zida je zanimljiva scena u čijoj se interpretaciji istraživači dosta razilaze. Okvir scene su tanke crvene linije i široka žuta bordura. U fragmentima koji su očuvani, prepoznaju se muški likovi, njih trojica, odjeveni u orijentalnu odjeću. Nose zelene tunike, pojaseve, uske hlače, svjetlo-zelene cipele obrubljene crvenom bojom, grimizne plašteve na desnom ramenu pričvršćene okruglom fibulom, a na glavi pokrivala koja se ne vide dobro, ali moguće da su frigijske kapice.[220] Još na početku 19. stoljeća, J. Koller ih je identificirao kao tri kralja, a u drugoj polovici stoljeća slike su se već slabije vidjele i I. Henszlmann zaključuje da su to tri mladića iz knjige o Danijelu.[221] Pod njihovim nogama vide se crvenkasto žute linije koje otežavaju interpretaciju, i po kojima mnogi zaključuju da se radi o sceni *Tri mladića u peći*. Problem je i njihova poza, oni kao da se kreću prema središnjem panelu gdje je prikaz žene s djetetom u krilu, po

220 Hudák – Nagy 2009, 48.
221 Csigi 2017, 151-152.

čemu bi oni onda predstavljali tri kralja (*magi*) u *Poklonstvu*. Obično su tri mladića naslikana frontalno, u pozi *orans*, pogledom usmjerenim prema promatraču.[222] Tri kralja uvijek žurnim korakom hodaju prema Bogorodici. Čini se da oni u rukama drže nekakve ovalne predmete, možda tanjure, što bi podržavalo pretpostavku o tri kralja što donose darove. S druge strane, oni su odvojeni od središnje scene, u posebnom okviru, muškarci u žutom, a žena s djetetom u zelenom okviru, dok se *adoratio magorum* prikazuje u jednoj sceni, gdje su prisutni i tri kralja i Bogorodica s Djetetom. Kod ustaljenih prikaza tri mladića u peći, jezičci vatre su generalno drugačijeg oblika, a uglavnom je naslikana i peć u kojoj mladići stoje.[223] Gy. Heidl misli da se radi o tri mladića radi nekoliko razloga: postojanje ovalnih tanjura u njihovim rukama je vrlo upitno (freska je oštećena), pod nogama su im plameni jezičci, odvojeni su okvirom od središnje scene, a prikaz se zapravo uopće ne kosi s biblijskim opisom tri mladića (Dan 3:21) jer kazuje da su mladići, iako u plamen bačeni vezani, u njemu izgledali slobodni - što objašnjava njihov pokret na prikazu.[224] Nema tragova preslikavanja, odnosno da je scena s tri mladića naknadno preslikana u tri kralja, ili obratno.[225] Njihove su noge blago savinute u koljenu, gledaju prema ženi s djetetom, koja pak ima pogled usmjeren prema njima. Zato K. Hudák smatra da te dvije scene idu zajedno i da se radi o *adoratio magorum*, no ne isključuje mogućnost namjerne dvosmislenosti majstora i/ili naručitelja.[226] P. Csigi priklanja se toj ideji, misleći da su sve tri scene na zapadnom zidu zapravo povezane - jer i Noa u trećoj sceni ima pogled usmjeren prema Bogorodici (koja je možda ujedno i pokojnica).[227] I tri kralja i tri mladića mogu simbolizirati spasenje pravednih, krštenje i uskrsnuće. I jedna i druga grupa bili su ljudi koji su odbili idolatriju i prihvatili pravu vjeru.[228] T. F. Mathews i R. M Jensen također se dotiču pojave grupacije teme tri mladića i tri kralja u jednu scenu, što povlači ideju o simbolici koja povezuje te priče; oni se okreću od idola i „slijede zvijezdu“.[229]

Analogne scene ovoj bile bi ona u kubikulu 14 u katakombama sv. Petra i Marcelina,[230] a primjeri scene *adoratio magorum* nalaze se i u Priscillinim i Domitillinim katakombama.[231] Obje scene grupirane u jednu postoje u katakombama sv. Marka i Marcelina.[232] Od prikaza na sarkofazima, ističe se sarkofag iz Arlesa, iz Saint-Gilles-du- Gard.[233] Na bazi Teodozijevog stupa u

222 Hudák – Nagy 2009, 49.
223 Ibid, 50.
224 Heidl 2014, 227.
225 Ibid, 227.
226 Ibid, 227.
227 Csigi 2017, 151-168, osobito 165.
228 Ibid, 163.
229 T. F. Mathews, *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton 1993, 79; R. M. Jensen, *Witnessing the Divine*, u: *Bible Review*, vol. 17, br. 6, BAS Library 2001, 24-32.
230 Heidl 2014, 224.
231 Csigi 2017, 157.
232 Ibid, 163.
233 Ibid, 166.

Konstantinopolu, iz oko 390. do 392. godine, javlja se prikaz barbara koji caru donose darove, u sličnoj kompoziciji kao na ovoj sceni u komori sv. Petra i Pavla.[234]

Već smo se dotakli središnje scene zapadnog zida opisujući prethodnu scenu, radi se o očuvanom fragmentu freske lijepe ženske glave, te gornjeg djelića male glave koje bi po poziciji moglo biti dijete u njenu krilu.[235] U takvom slučaju, prva je asocijacija da je ovdje prikazana Bogorodica s Djetetom, iako je moguće da je to pokojnica. Ako se radi o Bogorodici s Isusom, onda je ona vjerojatno dio scene *adoratio magorum*, zajedno s panelom s tri kralja. Iznad njene glave naziru se dvije plavo-zelene mrlje, koje su mogle biti ili vegetacija, palme ili košare s cvijećem, a možda i glave proroka. Na primjer, na jednom reljefu iz Kartage prikazani su tako proroci Izaija i Mihej pored Marije. Tada bi se prikaz interpretirao kao ukazanje: starozavjetni proroci navijestili su rođenje djeteta a proročanstvo se ispunilo.[236] Ili u Priscillinim katakombama, gdje ispred Marije stoji prorok (Balaam ili Izaija).[237] Na licu žene vide se obilježja tipična za ranokršćansko slikarstvo 4. stoljeća, velike oči smještene blizu dugog nosa, te mala usta i ovalno lice. Odjevena je kao rimska *matrona*, u crvenu i zelenu tkaninu. Po načinu izvedbe ova se scena može datirati u posljednju trećinu 4. stoljeća.[238] Njeno lice i crta nosa podsjećaju na portrete cara Valentinijana II.[239] Paralele nalazimo u *Velatio* (br. 7) kubikulu Priscillinih katakombi, u *Venerande* (br. 15) kubikulu Domitillinih katakombi, i u arkosoliju br. 5 u sceni Bogojavljenja u katakombi sv. Petra i Marcelina.[240]

Na sjevernom kraju zapadnog zida je panel s prizorom *Noe u Arci*. Freska je izblijedjela i uništena, no motiv je sa sigurnošću identificiran. Još jedna starozavjetna tematika koja je jasni simbol spasenja čovječanstva, otkupljenje grijeha i pobjede nad smrću. To je čest prizor na ranokršćanskim sarkofazima, u katakombama i na mozaicima. Noa je prikazan kao snažan muškarac koji stoji u pozi *orans* u smeđoj arci. Nosi smeđu tuniku i plašt (*pallium*). Pored njegove lijeve ruke vjerojatno je bila golubica, no to je danas teško raspoznatljivo.[241] Noa je prikazan kao tipični starozavjetni prorok, ima dugu bradu i raščupanu kosu, što dočarava i njegovu dugovječnost. Arka je oblikovana kao jednostavni drveni sanduk, kakva je i ustaljena ikonografija tog motiva u ranokršćanskom slikarstvu. Noa gestikulira nalijevo, prema golubici, koja je ili na povratku ili je on tek pušta. Također, okrenut je prema središnjem panelu s Bogorodicom i Djetetom, što je možda tako spretno postavljeno da simbolizira prefiguraciju Krista koji je nanovo otkupio grijehe svijeta i

234 Hudák 2009a, 229.
235 Hudák 2009, 56.
236 Ibid, 58.
237 Hudák – Nagy 2009, 51.
238 Hudák 2009a, 229.
239 Ibid, 229.
240 Ibid, 229.
241 Hudák 2009, 59.

donio novi spas čovječanstva. Lijevo od arke je zelena vegetacija.[242] Paralela ovom prizoru je u kubikulu 69 u katakombama sv. Petra i Marcelina.[243]

Sl. 29 – Južni panel zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 30 – Južna i središnja scena zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla. (Tri mladića u peći i Bogorodica s Djetetom, ili *adoratio magorum*)

242 Hudák – Nagy 2009, 52.
243 Hudák 2014, 121.

Sl. 31 – Detalj središnje scene zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla.

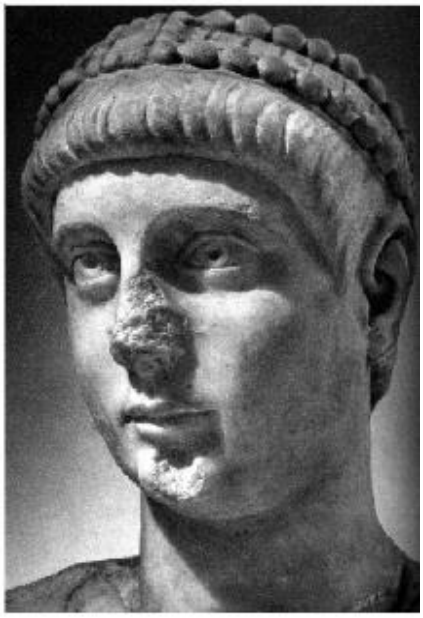

Sl. 32 – Kip Valentinijana II. iz Afrodizije (Turska), kr. 4. st.

Sl. 33 – Kubikul Venerande u Domitillinim katakombama u Rimu, druga polovica 4. st.

Sl. 34 – Tri mladića u peći iz Priscillinih katakombi u Rimu, druga polovica 4. st.

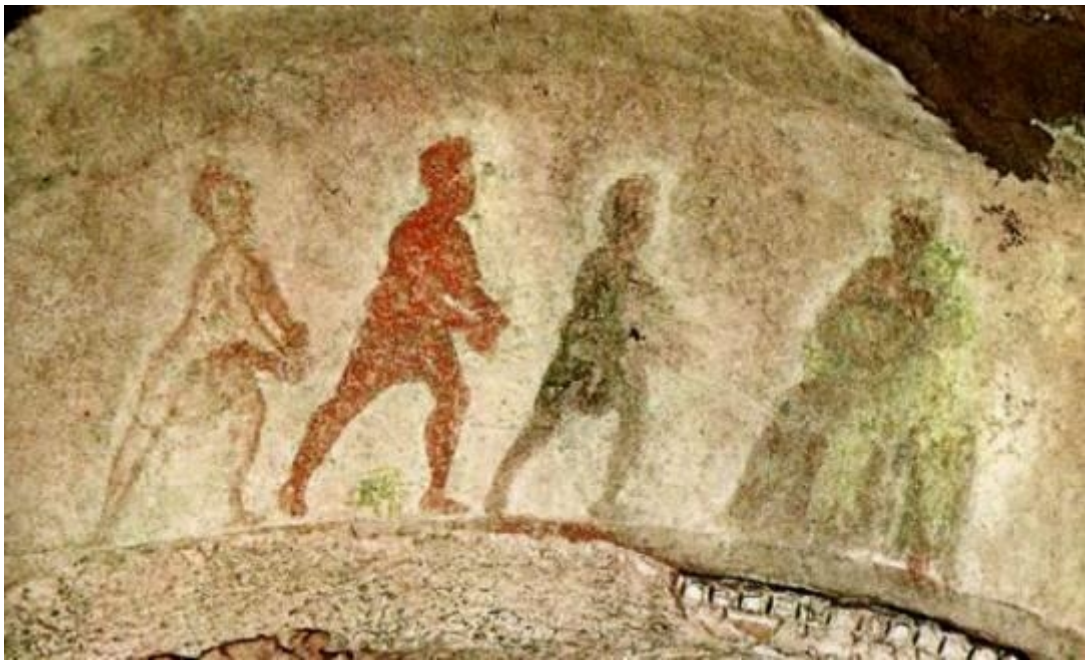

Sl. 35 – Poklonstvo kraljeva iz Priscillinih katakombi u Rimu, druga polovica 4. st.

Sl. 36 – Poklonstvo kraljeva iz katakombi sv. Marka i Marcelina u Rimu, kr. 4. st.

Sl. 37 – Sjeverna scena zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla (Noa u Arci).

4. 3. 4. Freske bačvastog svoda

Očuvani svod predmet je velikog interesa znanstvenika radi svoje kvalitete izvedbe i vještih ruku anonimnih majstora, ali ponajprije radi misterioznih portreta u četiri medaljona. Kao i ostale freske u Sopijanama i ova je izvedena tehnikom *al secco*, što je čini fragilnijom i lakše propadljivom. U posljednjih nekoliko stoljeća otkako je komora otkrivena, freske su bitno izblijedjele, no novijim konzervatorskim zahvatima nastojalo se spriječiti njihovo daljnje propadanje. Ipak, i danas su freske grobne komore sv. Petra i Pavla vizualno impresivne, a to uključuje i oslik na svodu. Na sjevernom i južnom kraju svoda protežu se široke bordure s viticama akanta izuzetne vještine izvedbe, slične viticama akanta u Akvileji u dvostrukoj bazilici na Teodorovom mozaiku.[244] Paralele se pronalaze i u Nišu, gdje također utjecaj dolazi iz Akvileje.[245] Još ranije, motiv se javlja u Rimu (*Case Romane*) i u katakombama sv. Ivana i Pavla.[246] Istaknute su crvenim i žutim trakama, te grimiznim linijama koje slijede luk i bačvasti svod. Vitice akanta još su počele u Augustovo vrijeme biti popularan ukras različitih predmeta i spomenika (*Ara Pacis Augustae*), a rani kršćani ih posebno koriste u svojoj umjetnosti jer se skladno nadovezuju na simboliku obilja Rajskoga vrta. Tako u katakombama sv. Petra i Marcelina nalazimo slične akantove dekoracije u lokulima.[247] Veliki središnji kvadrant svoda uokviren je širokim crvenim i žutim trakama u kojem dominiraju četiri spomenuta medaljona (*imagines clipeata*) s portretima četiriju muških osoba. Medaljoni imaju žuti i zeleni okvir, a promjera su 0.43 m.[248] Između njih, u središtu svoda, je Kristogram iscrtan crnom bojom, a oko njih prostor ispunjavaju tipični motivi Rajskog okruženja; biljke, cvijeće i ptice. Kristogram je unutar krune okružen s dva pauna, simbola vječnosti i besmrtnosti, te s dvjema golubicama, kopljastim cvijećem, lisnatim grančicama i girlandama.[249] Stilske paralele s medaljonima nalazimo u Cirijakovoj katakombi u Rimu i na Teodorovom mozaiku u Akvileji.[250] Utjecaj koji donosi scene i motive Rajskog vrta dolazi iz Akvileje, a potom se širi ostatkom balkanskog poluotoka.[251] Općenito, portretne karakteristike muškaraca u medaljonima pripadaju kraju 4. stoljeća (*fin de siècle*). To vrijeme prevladava kanon portreta s ovalnim ili srcolikim oblicima glava, plosnatim licima, uskim i ravnim nosevima, *bonnet* tipom frizura koje prekrivaju čelo.[252] Glave u medaljonima nisu potpuno portretnog karaktera, ali

244 Magyar 2007, 47.
245 Fülep 1984, 39.
246 Ibid, 39.
247 Hudák 2009, 55.
248 Ibid, 59.
249 Hudák 2009, 59; Hudák – Nagy 2009, 53.
250 Magyar 2007, 47.
251 Ibid, 47.
252 Hudák 2009a, 229.

nisu niti sve jednake. Imaju malo drugačija obilježja, ali su jednako odjeveni. K. Hudák navodi da bi osoba u jugoistočnom medaljonu mogla biti žena, jer ima nježnije lice i tanji vrat.[253] Tada bi ona bila majka mlađeg i žena bradatog muškarca. Međutim, ima jednaku frizuru kao i ostali muški portreti, nema nakit niti raskošniju frizuru kakvu su imale žene toga vremena, pa se možda ipak radi o mladom muškarcu. Prema tome, vjerojatno se i ne radi o obitelji, a kod svih je prisutan uzdignut pogled (*contemplatio puella*), što je simbol žudnje za duhovnom istinom. Prikaz službenika na bazi Teodozijevog stupa u Konstantinopolu je primjer koji je usporediv s portretom bradatog muškarca u sjeveroistočnom medaljonu, a slična mu je i glava mučenika Ananija na mozaiku rotonde Sv. Jurja u Solunu.[254] Formalna analogija glavi u sjeverozapadnom medaljonu je na milanskom sarkofagu u crkvi Sv. Ambrozija iz razdoblja Teodozija.[255] Glave iz jugoistočnog i jugozapadnog medaljona podsjećaju na portrete Arkadija iz Konstantinopola, a frizura potonjeg je kao kod mučenika Priska na mozaiku sv. Jurja u Solunu.[256] K. Hudák smatra da je oslik morao nastati nakon 370.-e, jer su proporcije drugačije nego na portretima Gracijana.[257] Ostaje pitanje tko su prikazani muškarci? Zs. Visy je mislio da se radi o generalnim simbolima rajske sreće, uspoređujući ih s mladolikim glavama na različitim brončanim i srebrnim artefaktima iz 4. stoljeća.[258] L. Nagy smatra da se radi o pokojnicima, a K. Hudák o mučenicima (zato zeleni okvir oko medaljona možda predstavlja transcendentnu svjetlost ili vijenac oko njihovih glava), čije su se relikvije možda držale u lokulu iza *fenestellae* sjevernog zida.[259] Još je F. Fülep predložio da su to *Quattor Sancti Corronati*, mučenici koji su umrli u obližnjem Lugiju (Dunaszekcsö) ili u Sirmiju, a relikvije da su ili premještene ili opljačkane.[260] No moguće je da se radi o četiri brata, te da je ovo privatna grobnica.[261]

253 Hudák 2009, 60.
254 Hudák 2009a, 229.
255 Ibid, 229-232.
256 Ibid, 232.
257 Ibid, 232.
258 Hudák – Nagy 2018, 922.
259 Ibid, 922.
260 Fülep 1984, 42; Magyar 2006, 40.
261 Magyar 2006, 40.

Sl. 38 – Bačvasti svod grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 39 – Medaljoni na svodu grobne komore sv. Petra i Pavla.

Sl. 40 – Detalj dekoracije akanta u grobnoj komori sv. Petra i Pavla.

Sl. 41 – Dekoracija akanta u *Case Romane* na Celiju u Rimu, 4. st.

4. 3. 5. Datacija freski u grobnoj komori sv. Petra i Pavla

Ranija istraživanja predlagala su različite datacije tijekom čitavog 4. stoljeća.[262] O. Szőnyi datirao je oslik u sredinu 4. stoljeća, D. Gáspár nakon Konstantina Velikog pa do kraja stoljeća, Z.

262 Hudák 2009a, 225.

Kádár nakon 380.-e, a F. Fülep na kraj 4. stoljeća, ali prije 395. godine.

Freske su vjerojatno izvedene i dovršene odmah nakon izgradnje grobne komore, čija arhitektonska obilježja dozvoljavaju da je smjestimo samo u 4. stoljeće. K. Hudák predlaže dataciju između 392. i 400. godine, prema argumentima koji se tiču stila (proporcije i portretne karakteristike kraja stoljeća), prema Jeronimovoj *Vulgati*, dakle nakon 392., i prema topografskoj poziciji komore okruženoj ranokršćanskim mauzolejem, grobnom komorom s vrčem i građevinom *cella septichora*, koje se smještaju u posljednja desetljeća prije invazija Huna. U početak 5. stoljeća, upravo zbog invazija, ali i stilski, nije moguće smjestiti ove freske. Gy. Heidl smatra da je točnija datacija nakon 397., kada Jeronim piše komentar u kojem argumentira korištenje bršljana umjesto tikvica u prijevodu priče o Joni,[263] navodeći da su naručitelji morali biti upoznati s doslovnim značenjem te biblijske priče.

263 Heidl 2014, 223.

5. Neki problemi interpretacije i tehničke izvedbe freski

U prethodnim poglavljima vidjeli smo da su freske antičkih Sopijana jedinstveni i kompleksni primjeri vrhunca ranokršćanske umjetnosti regije, ali smo naveli i problematične aspekte njihovih interpretacija. Znanstvenici su različitim argumentima, poveznicama, i povijesnim okolnostima, pokušali dokučiti odgovore na neka od gorljivih pitanja vezanih uz oslike iz Sopijana. Zbog oskudnosti materijalnih i pisanih dokaza to ostaju tek hipoteze, a problematika interpretacija, iako vrlo interesantna, ostaje otvorena ka brojnim zaključcima.

U ovom poglavlju dotaći ćemo se rasprava o mogućnosti prisustva kulta mučenika u Sopijanama, a zatim i o tzv. „putujućim umjetnicima“, kada ćemo se osvrnuti i na tehničku izvedbu oslika.

5. 1. Kult mučenika u Sopijanama?

Za kult mučenika postoje standardizirani uvjeti koji moraju biti ispunjeni da bi se neupitno dokazala njegova prisutnost. Njih je popisao P. Testini 1958. godine.[264] Prvo mora postojati natpis koji ukazuje na mjesto relikvije, zatim treba biti izgrađena pogrebna bazilika iznad mjesta relikvija ili u blizini grobnice u čast mučeniku, te treba postojati neprekinuta lokalna tradicija u vezi mučenika. U Sopijanama niti jedan uvjet nije zadovoljen. Postoje tek netom opisane freske, koje su regionalno važne i raskošne, te indirektni argumenti vezani uz povijesni kontekst i status Sopijana koji mogu svjedočiti u korist postojanju kulta, no ne mogu ga nepobitno dokazati. Početkom 5. stoljeća Sopijane je zadesila intenzivna invazija barbarskih naroda (Huni), koja je dovela do kolapsa društva i infrastrukture u gradu. Time možda možemo objasniti nedostatak dokaza, ali i nedostatak lokalne tradicije, koja je tada očito doživjela oštar prekid.[265] Sopijane su bile glavni grad provincije Valerije, sjedište civilnog zapovjednika i važna putna postaja. Kao što smo već naveli, vjerojatno su bile i municipij i biskupija. Zapravo je vrlo lako moguće da su se u gradu mogle naći i neke relikvije, jer biskupija obično podrazumijeva i funerarnu baziliku unutar zidina grada,[266] posebno jer se u to vrijeme već prakticirala razmjena i darivanje relikvijama među važnim kršćanskim središtima – što su Sopijane i bile. Takva razmjena relikvija bila je način na koji su kršćani širili svoj utjecaj i veze. Z. Kádár je zagovarao kult mučenika u slučaju grobne komore sv. Petra i Pavla, i

264 P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del. sec. VI: Propedeutica, Topografia cimiteriale, Epigrafia, Edifici di culto*, Rim 1959, 125-129.
265 Hudák 2009, 69.
266 Hudák – Nagy 2009, 76.

to najviše zbog ikonografije koja je korištena; Petar i Pavao bili su branitelji katoličke vjere protiv hereza, a veneraciju svetaca zagovarao je i promicao papa Damaz i biskup Ambrozije iz Milana. Paralelno tome, rastao je broj relikvija i njihova popularnost u Carstvu. Dok se ne pronađu ostaci funerarne bazilike u Sopijanama, o kultu mučenika možemo samo nagađati. Smatralo se da je *cella septichora*, jedinstvena građevina na ovom groblju ali i općenito (ne postoje analogni primjeri), sa svojih sedam apsida, bila pogrebna bazilika. Međutim novija istraživanja pokazuju da nije, već je bila privatni mauzolej imućnoga sloja.[267] Gy. Gosztonyi je pretpostavio da je bazilika bila ispod današnje katedrale, jer su 1922. godine jugozapadno od katedrale pronađeni dijelovi stupova i svoda nepoznate funkcije, no još se uvijek ne zna o čemu se točno radi jer nije provođeno sustavno istraživanje.[268] Valja se prisjetiti da se srednjevjekovni grad zvao *Quinquae Basilicae*, no čini se da su samo četiri moguće bazilike identificirane: *cella trichora*, *cella septichora*, ranokršćanski mauzolej, i gradnja nad grobnom komorom XIII. Peta bazilika ostaje neotkrivena,[269] pa je moguće da je baš ona bila ispod današnje katedrale.

U najraskošnijoj grobnoj komori Sopijana, komori sv. Petra i Pavla, postoji lokul iza prozorčića u sjevernom zidu čija funkcija nije razjašnjena. On je mogao biti eventualno mjesto za smještaj relikvija, ali je moguće da su se tu tek čuvali predmeti za funerarnu gozbu.[270] Ipak, njegova pozicija je izuzetno vizualno naglašena, prije svega kroz ikonografski program freski, koje upućuju pogled prema prozoru s lokulom: Petar i Pavao u centralnoj kompoziciji s Kristogramom točno iznad otvora.

Stilski gledano, grobne komore i mauzoleji u Sopijanama slični su spomenicima iz Salone, gdje znamo da su ukopani mučenici.[271] Anastazijev mauzolej vrlo je sličan grobnoj komori sv. Petra i Pavla.[272] Ima i sličnu nišu u zidu, a znamo da one nisu korištene za Euharistiju.

Muškarci na portretima u medaljonima svoda komore Petra i Pavla su svi jednako odjeveni, u bijelu odjeću s dvostrukom ukrasnom linijom koja u ranom kršćanstvu simbolizira svetost. Njihova naizgled vršnjačka dob navodi na zaključak da se ne radi o obitelji. Okviri medaljona podsjećaju na svetačku auru, i žute (zlatne), i plavo zelene produhovljene boje. Oko medaljona su crvene kružnice, koji P. Csigi ističe kao mogući pokazatelj mučeništva, *corona purpurea*, mučenička kruna koja se crveni od prolivene krvi.[273] Uokolo medaljona, motivi Rajskog vrta govore

267 Hudák – Nagy 2009, 27; http://www.septichora.hu (datum pristupa:19.06.2019.) *Cella Septichora* je izgrađena u kasnijoj fazi groblja, i nikad nije dovršena. Zato iako je najveća struktura u Sopijanama, nije mogla imati središnju ulogu na groblju.
268 Hudák – Nagy 2009, 77.
269 Ibid, 78.
270 Hudák 2009,70.
271 Prezbiter Asterije na groblju Kapljuč, biskup Domnio na Manastirinama, mučenik Anastazije na Marusincu.
272 Hudák 2009, 80-81. Asklepija je sa svojim mužem 306. godine dala izgraditi mauzolej na Marusincu kao privatnu *domus aeternae*. Tu je sakrila relikvije Anastazija nakon što je mučen i ubijen.
273 Csigi 2017, 111.

o vječnosti rezerviranoj za osobe u medaljonima. Također, pobjednički vijenac i motivi kandelabra se pojavljuju kod proslava mučeničkih blagdana.[274] F. Gerke i Z. Kádár slažu se, to su sveci mučenici. Ova je komora premala da bi u nju stalo četiri sarkofaga, i čini se da je namijenjena samo za jedan, a bilo bi neuobičajeno da se imućni kršćani jednostavno pokapaju u podnicu.

O. Gábor navodi još argumenata u korist postojanja martirija na groblju u Sopijanama.[275] Smatra da je to bila oktogonalna građevina, tj. grobna komora V. Navodi da je to građevina carskog stila, građena na najvišoj točki groblja, te navodi neke arhitektonske karakteristike koje bi mogle značiti da se radi o zdanju posvećenom mučeniku. Komora Petra i Pavla nalazi se u njenoj neposrednoj blizini. Komora V imala je dva prozora, vrata koja su se otvarala i izlizani prag. Unutra je bio jedan grob, kratak kao *ossarium* za kosti, s kamenim jastukom za lubanju, a kraj groba bili su uzdignuti podiji, možda za zavjetne darove. Također, Panonija je bila pod utjecajem Ambrozija iz Milana, koji je zaslužan za pobjedu nad arijanizmom, i koji je učinio prvi *translatio*, tj. prenošenje relikvija mučenika Protazija i Gervazija na zapad, 386. godine (Ambrozije, Ep. 77). Ambrozije je preferirao oktogonalnu arhitekturu, i komora V je možda martirij zahvaljujući njegovoj lokalnoj angažiranosti.[276]

Quattor Sancti Corronati najpoznatija su grupa četvorice mučenika ovih prostora. Možda zaista nije slučajnost da je komora Petra i Pavla toliko stilski slična katakombama sv. Petra i Marcelina u Rimu, u kojima su, prema *depositio martyrum* iz Kronografije iz 354. (Filokalov kalendar), pohranjene relikvije upravo tih svetaca. Oni su smaknuti u Panoniji, ili u Lugiju ili u Sirmiju. Prema predaji, radi se o četiri klesara, no po nekim izvorima zapravo ih je bilo pet: Klaudije, Kastor, Simfronije, Nikostrat i Simplicit.[277] Radili su u panonskim kamenolomima i bili vrlo cijenjeni u svome poslu. Potajno su počeli prakticirati kršćanstvo, a kad ih je Dioklecijan zadužio da izrade kip boga Asklepija, odbijaju, za što su kažnjeni mučeničkom smrću. Bačeni su u rijeku zatvoreni u pet olovnih sanduka, koje je nakon 42 dana Nikodem izvadio iz rijeke i odnio svojoj kući.[278] Prema *Passio Sancti Sebastiani* iz 5. stoljeća, imena četvorice su Klement, Nikostrat, Klaudije i Simfronije, a u katakombe sv. Petra i Marcelina pokopali su ih papa Miltijad i sveti Sebastijan.[279] Postoji i rimska grupa *Četvorice Ovjenčanih*, koji su odbili prinijeti žrtvu bogu Asklepiju, pa je Trajan naložio da budu bičevani do smrti. Zbog sličnosti, ove dvije legende se često miješaju kroz povijest. O toj problematici piše Vesna Lalošević.[280] Uočavamo i numeričku

274 Hudák 2009, 82.
275 Gábor 2014, 40-42.
276 Ibid, 40-42.
277 Csigi 2017, 105.
278 Ibid, 105.
279 Hudák 2009, 66.
280 V. Lalošević, *Problemi vezani uz mučeničku grupu Svetih Četvorice Ovjenčanih*, u: *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 38, No. 1, Zagreb 2006, 59-71.

poveznicu: pet mučenika i *Quinquae basilicae* (Pet bazilika), koju spominje P. Csigi,[281] dok je medaljona na svodu četiri, kao i u legendi pomiješanoj s rimskom četvoricom.

Panonija je bila osebujna rimska provincija, na kombinaciji dobrog i lošeg glasa, možda najviše zbog više careva koji su rodom iz toga područja. Oni su bili izuzetno uspješni vojni zapovjednici i to je jačalo Carstvo, no bili su okrutni i okorjeli vođe. Oni su sigurno odigrali ulogu u formiranju posebnog panonskog identiteta, koji je možda s druge strane, okarakteriziran kao manje civiliziran i više okrenut ruralnom životu. Uz sve to, Panonija je bila i rodni kraj i mjesto mučeništva brojnih lokalnih svetaca, osim *Četvorice Ovjenčanih*, tu su Kvirin iz Siscije, Euzebije iz Cibala, te u Sirmiju: Irenej, Demetrije, Montan i Maksima, Anastazija, ... Važno je zato imati na umu da je Panonija zasigurno baštinila posebne kultove štovanja svojih svetaca.

5. 2. Putujući umjetnici?

Ranokršćanska umjetnost u Panoniji obilježena je mješavinom utjecaja sa svih strana Carstva. Očigledni jaki utjecaji pristizali su iz Italije; iz Rima kroz Milano i Akvileju, ali utjecaj nije uvijek direktan. Primjerice, akvilejski utjecaj u Sirmij stiže kroz Petovion (Ptuj), dok jači orijentalni utjecaji dolaze nakon osnivanja Konstantinopola.[282] Općenite karakteristike umjetnosti 4. stoljeća su svjetlije boje, elegancija i tematska sistematizacija, a oslanja se na tradicionalni stil i pogansku umjetnost. Zapadni utjecaj donosi novi ikonografski politički i teološki program između 350. i 375., kada tzv. *stilo bello* stiže u Sopijane.[283]

Stilski su freske slične rimskim katakombama, no arhitektonski građevine pripadaju tipu hipogeja, kakav se javlja u balkanskom kulturnom krugu; Serdika, Dioklecijanopolis (Hissar, Bugarska), Ossenovo (Bugarska), Filipopolis (Plodviv, Bugarska), Solun (*Thessaloniki*, Grčka), Niš (*Naissus*, Srbija), Beska (Srbija), i Sopijane.[284] U Cibalama (Vinkovci), otkrivene su dvije grobne komore orijentalnog tipa, a kod *Aquae Balissae* (Daruvar) pronađena je jedna grobna komora iz 4. stoljeća sa sarkofagom ukrašenim viticama vinove loze.[285] Sopijane su najsjeverniji grad koji pripada tom kulturnom krugu, i najsjeverniji u kojemu se javljaju takve grobnice. Povezanost regije

281 Csigi 2017, 107.
282 B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites*. BAR Int. Ser. 684, 104. Dalje u bilješkama: Migotti 1997.
283 Magyar 2006, 24.
284 K. Nagyné Hudák, *Bibliai témák és szentábrázolások a sirmiumi metropolia ókeresztény művészetében* (Biblijske teme i reprezentacije svetaca u umjetnosti ranokršćanske metropole Sirmija) magistarski rad, Budimpešta 2003, 65-66. Citirano u: Magyar 2006, 33.
285 Migotti 1997, 43.

južne Panonije s Italijom i Konstantinopolom ukazuje da je područje bilo ekonomski razvijeno barem kao i Galija i Hispanija; iako *limes* zbog upada barbarskih naroda slabi, zaleđe se razvijalo.[286]

Širenjem različitih utjecaja, dobara, kulture i ljudi, Carstvom putuje i umjetnost. O umjetnicima toga vremena, kojima je putovanje bilo u opisu rada, ne znamo mnogo, tj. gotovo ništa. Tek nam ostaju njihova djela čije sličnosti su ponekad toliko očigledne, a javljaju se u različitim, udaljenim krajevima Carstva. Identični motivi i scene u različitim kršćanskim centrima stoga se često atribuiraju tzv. „putujućim majstorima“, ili čitavim radionicama, koje rade iz vlastitih knjiga predložaka.[287] O postojanju takvih umjetnika znamo tek iz dva nadgrobna spomenika iz Savarije, koja spominju njihovo zanimanje.[288] Fragment sveca iz bazilike u *Aquae Iassae* (Varaždinske toplice), također se spominje kao mogući rad „putujućeg umjetnika“.[289]

Tehničko umijeće i znanje majstora u Sopijanama odgovara onom drugih majstora u većini važnih centara kršćanske umjetnosti – pa i u Rimu, gdje je stilski najbliži primjer Sopijanama: katakombe sv. Petra i Marcelina. Identični ukras koji se javlja na bačvastom svodu može se vidjeti u Italiji, u Rimu i Akvileji, i na Balkanu, u Nišu, Solunu, i Sofiji.[290] Panonija je politički pripadala zapadnom dijelu Rimskog Carstva, no kulturni utjecaj današnje područja Balkana i preuzimanje grčke tradicije jednako je obilježilo područje.[291] Zbog brojnih sličnosti i analognih primjera umjetnosti koje smo navodili u ovom radu, nameće se zaključak da su u Sopijanama zaista djelovali takvi „putujući umjetnici“, a njihov način rada pokušat ćemo dočarati u sljedećem poglavlju.

Sl. 42 – Stropna freska s likom sveca iz kupališne bazilike u Varaždinskim Toplicama, druga polovica 4. st., mogući rad „putujućeg majstora“, Arheološki muzej u Zagrebu.

286 Magyar 2006, 75.
287 Hudák 2014, 121.
288 Fülep 1977a, 246-257.
289 Migotti 1997, 33.
290 Hudák 2014, 191.
291 Ibid, 120.

5. 3. Tehnička izvedba freski i restauratorski izazovi

Plan rada i skica preliminarnog crteža bili su temeljeni na *locatio operis faciendi*, ugovoru između majstora i naručitelja o poslu i naknadi.[292] Izbor ikonografskih motiva i scena uvijek se utvrđuje prema željama naručitelja. Konačan rezultat obično je kombinacija tih želja i samog potencijala umjetnika. Po tom principu K. Hudák razlikuje tri kategorije: figure i scene iz knjige predložaka, motive po posebnim željama naručitelja i individualne ideje majstora.[293] Scene iz knjiga predložaka izrađuju se prema standardiziranim shemama kojima je lako pronaći paralele, posebno u rimskim katakombama (scene Adama i Eve, Noine Arke, Petar i Pavao, tri mladića u peći, paunovi, cvijeće i varijacije akanta). U posebne želje naručitelja vjerojatno spadaju portreti u medaljonima na svodu, općenito bogatstvo ukrasa u komori i želja za ispunjavanjem čitave površine dekoracijama, a moguće i prikaz bršljana (*hedera*) u kompaktnoj sceni o Joni.[294] U individualne ideje majstora možemo ubrojiti originalne detalje, poput oblika Kristograma, šarenih vrpci, način na koji je sažeta scena o Joni, a možda i usmjerenost tri mladića prema Bogorodici, koja pak ima pogled usmjeren prema njima.[295]

Kada govorimo o umjetničkim radionicama, njih se općenito može detektirati ukoliko se javlja više sličnih oslika, koji su istodobni, a imaju neke karakteristične i omiljene motive, kompozicije i palete boja. Tako nešto teško se može utvrditi u katakombnom slikarstvu, a niti u Sopijanama to nije moguće.[296] Ipak, prepoznaju se barem dvije ruke, od kojih je jedna zasigurno majstor visoke kvalitete i znanja.[297] Koristeći metode Morellija i Berensona,[298] K. Hudák je identificirala majstore, posebno prema potezu kista i modeliranju ruku.[299] „Slikar br. 1“ radi na portretima u medaljonima, i na nekim detaljima odjeće Bogorodice i tri mladića. On izvodi motive na svodu: paunove, golubice, cvijeće, akant, a vjerojatno i glavu morske nemani u sceni s Jonom. Koristi mnogo boja i vrlo tanak potez kistom. „Slikar br. 2“ je naslikao figure sv. Petra i Pavla, Evu, Jonu, Nou, i Marijinu glavu. Slikao je okvire, *candelabrium* u predvorju, i jake konture scena. On općenito koristi deblje poteze, čak i za oblikovanje lica, no ipak ima vrlo živopisan izričaj. Moguće je da su oba postavljala i sloj žbuke i gipsa, prije samog slikanja.[300] U slučaju kada se ruka ne može

292 R. Ling, *Roman Painting*, Cambrigde 1991, 217.
293 Hudák 2014, 120-123..
294 Ibid, 122.
295 Ibid, 123.
296 Ibid, 125.
297 Ibid, 125.
298 Giovanni Morelli (1816 – 1891), talijanski umjetnički kritičar koji je utemeljio tehniku identifikacije karakterističnih ruku majstora kroz minuciozno ispitivanje detalja koji otkrivaju umjetnikovu tendenciju u prikazu, primjerice ruku ili uški. Metodu razvija Bernard Berenson (1865 – 1959).
299 Hudák 2014, 117.
300 Ibid, 118.

točno identificirati, radi se o asistentu, međutim K. Hudák smatra da su u Sopijanama radila dva majstora, jer su oba rukopisa dobro uočljiva i diferencirana.[301]

Freske u Sopijanama slikane su tehnikom *al secco*, koja je bila rjeđa u Panoniji i čitavom Carstvu, dok je prevladavala tehnika *al fresco*. Tehnika al secco sastoji se od dva koraka; prvi korak je priprema sloja temeljca (*tectoria*). Preko crvenkasto-smeđeg sloja, mješavine vapnene vode i krede, kistovima i četkama (*penicilli*) majstori su premazali bijelo-sivkasti sloj. Drugi korak bila je izrada sinopije (*sinopia*) na osušenoj podlozi. Radi se o crvenoj ili crnoj urezanoj pripremnoj skici scena i glava, samo s osnovnim obrisima i bez detalja. Kasnije su te skice popunjene bojama i detaljima.[302] Tehnike korištene u Sopijanama nešto su jednostavnije od onih što ih opisuje Plinije Stariji kada govori o rimskom zidnom slikarstvu (Plin. *HN* XXXIII, 50).[303] U Sopijanama se nije istraživao sastav boja i njihov sadržaj. Znamo da su se u to vrijeme koristili prirodni zemljani pigmenti: crvena od okera i crvene krede, žuta od žutog okera, crna od drvenog ugljena i čađe, oker od željeznog okera, zelena koja se radila miješanjem okera i crne, plava miješanjem žute i zelene, zatim siva, bež, i smeđa.[304] Kod slikanja su se koristile staklene boce, palete, kutije i posudice za boje, tarionik s tučkom (*mortaria*) za usitnjavanje boja, noževi, brončane špatule i žlice.[305]

Tehnika *al secco* ističe se ljepotom i preciznošću izrade, no predstavlja izazove za konzervatore i restauratore jer su freske s protokom vremena lako propadljive. Oslici su kroz posljednje stoljeće više puta restaurirani. U tome su najviše pomogle skice J. Kollera iz 1804. godine, i I. Henszlmanna iz 1873. Prvi restauratorski radovi proveli su se 1939., a posljednji 2003. (Attila Pintér).[306] U Pečuhu problem predstavlja i izbijanje kišnice iz smjera brda Mecsek, koja nosi soli i minerale što djeluju destruktivno i erozivno na freske. Zidovi upijaju sol i vlaže se, a s vremenom se slike pretvaraju u prah. Zato je zadatak konzervatora spriječiti „cvjetanje“ soli u freskama. Slabije vidljive dijelove oslika treba u budućnosti istražiti novim tehnologijama (*false-colour infrared photography*), kako bi se bolje identificirali i povezali, i kako bi se otkrili novi podaci o pripremnim sinopijama i samom procesu slikanja.

301 Ibid, 118.
302 Ibid, 115.
303 Ibid, 116.
304 Ibid, 116.
305 Ibid, 116-117.
306 Ibid, 114.

6. Zaključak

U prvim desetljećima 5. stoljeća, Paulin iz Nole (Carm. 27, 511-98), te Nil Sinajski (Ep. IV 61), razvili su ideju o kršćanskim slikama kao *biblia pauperum*, Bibliji siromašnih koja je ispričana kroz slike, a ne kroz pisanu riječ.[307] Tijekom srednjeg vijeka javljaju se ilustrirane biblije, s minimalno teksta, i to na narodnom jeziku, u želji da se Božja Riječ pretvori u sliku i lakše prikaže masama. No slika je kao sredstvo propagande prisutna naravno i mnogo ranije, nadasve u rimskom poganskom okruženju u kontekstu carskoga kulta. Zato ne čudi što i u pogrebnom kontekstu ranoga kršćanstva slike apsolutno dominiraju, a natpisi gotovo potpuno izostaju. Tako je i u grobnim komorama u Sopijanama. Nedostatak natpisa (koji bi nam danas zasigurno bili od neprocjenjive pomoći u istraživanjima), nadoknađuje bogatstvo slika, prikaza, motiva i scena koje su uvriježene i prepoznatljive i modernom promatraču, a vjerojatno su i rani kršćani znali interpretirati osnovne postavke tih priča. Istraživači, pokušavajući uzeti u obzir sve moguće izvore koje imaju na raspolaganju, od Jeronimovih komentara preko analognih primjera, do samog konteksta nalaza komora u Sopijanama, pokušavaju se postaviti u poziciju kršćana iz 4. stoljeća, želeći dokučiti kakav je zaista bio njihov doživljaj ovih oslika kada bi ih promatrali. To je jedna nemoguća misija, jer je stav i razmišljanje kršćana tih odavno minulih vremena tek konstrukt modernog doba. Sasvim je neminovno; znanstvenici uživaju u širokim i opsežnim filozofskim raspravama, uključujući različite epistemološke teorije iz drugih humanističkih znanosti, u nadi da će se približiti točnijoj interpretaciji ovih freski.[308] Ipak, želeći suziti polja značenja scena i motiva u ona preciznija, događa se upravo suprotno. S vremenom sve više raznolikih znanstvenih interpretacija uzrokuju sve veće mogućnosti, te neizmjerno široke perspektive koje nude brojne opcije tumačenja njihova značenja. Nekoliko je pretpostavki sigurno; ove freske predstavljaju apsolutni vrhunac ranokršćanske umjetnosti balkanskog poluotoka, njihove interpretacije svakim novim radom otkrivaju neke nove perspektive shvaćanja njihovog značaja, a u konačnici; otkrivanje novih pretinaca u moru interpretacija izuzetno je zanimljivo.

Istraživanje bez jasnih i nepobitnih dokaza o temama i značaju prikaza zaista je kompleksno i riskantno, jer priroda simbola nije uvijek ograničena samo na jedno značenje i više interpretacija nisu međusobno isključive.[309] Stoga se javljaju nove atraktivne tendencije shvaćanja scena kao namjerno dvosmislenih, pronalazeći paralele u simbolikama koje prikazi predstavljaju. To se najviše očituje u interpretaciji zapadnog zida grobne komore Petra i Pavla. Od polazišnih ideja da su

307 I. M. Bugár, *Theology on Images? Some observations on the Murals in the Peter and Paul Burial Chamber of Pécs*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 281. Dalje u bilješkama: Bugár 2014.

308 Vidi zbornik *Studia Patristica*, Leuven 2014.

309 R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London 2000, 87-88. Dalje u bilješkama: Jensen 2000.

prikazane scene tri mladića u peći, Bogorodica s Djetetom, i Noina Arka, preko interpretacije tri orijentalaca kao tri kralja u Poklonstvu i promatranju prve dvije scene kao jedne, do promatranja čitavog zapadnog zida kao jedne scene, ili bar prizora koji su svi u međusobnoj komunikaciji: gdje su i Noa i tri mladića, koji ujedno preuzimaju identitet tri kralja, okrenuti prema Bogorodici s Djetetom, ukazujući tako na Krista, Božjeg pomazanika, Boga i Čovjeka, spasitelja čovječanstva i izbavitelja od smrti i grijeha. Naravno, uvijek moramo imati na umu da je Bogorodica također moguća dvosmislena slika; ujedno i pokojnica s djetetom u krilu.

Dvosmislenost je interesantna i u grobnoj komori s vrčem, koja možda baš namjerno odiše neutralnošću između poganske i kršćanske simbolike. Više mogućih interpretacija različitih motiva, zapravo nije slabost u komunikaciji, dapače, to je svojevrsna snaga komunikacije, tvrdi A. Brent.[310] Vrč i čaša, što su prikazani u niši komore, ne predstavljaju samo poganski pogrebni banket (*refrigerium*), ali niti samo kršćansko vino, Euharistiju i Raj, već koncept koji objedinjuje oboje.[311] Pravilno je grobnu komoru s vrčem interpretirati unutar kršćanskog konteksta, kao što smo već ranije zaključili, a prizori koje možemo vezati uz rajsku tematiku povezuju ovu komoru s grobnom komorom sv. Petra i Pavla.[312]

Oko freski iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja, koplja znanstvenika najmanje se lome; scene su dobro očuvane i manje kompleksne, a kontekst nalaza jasan je i dobro sustavno istražen.

Vrijeme 4. stoljeća vrijeme je brojnih bitnih prekretnica u povijesti kršćanstva i Crkve. Tim su više okolnosti nastanka freski u Sopijanama morale biti barem djelom od utjecaja na njihovu egzekuciju. Trijumf pravovjerja određenog koncilom u Niceji, svi se slažu, ostavio je traga i na zidovima grobnica. Cilj koncila bio je propagirati pravu vjeru Katoličke Crkve koja je trebala potisnuti različite hereze unutar kršćanstva, nastale kao rezultat razlika u tumačenjima vjere. Tako su postojali Istočni, Zapadni, Sirijski, Rimski, Pelagijski, Egipatski, Nicejski i Arijanski kršćani, zatim Nestorijevci, Manihejci, Donatisti, ... Najveća prijetnja širenju katoličkog nauka u Panoniji bio je arijanizam. On dobiva na popularnosti od druge polovice 3. stoljeća, i dobiva uporišta u nekim od najvećih središta regije; u Sirmiju, Mursi i Singidunu. Papa Damaz uvidio je opasnost brojnih hereza za jedinstvo Crkve, te pokušava, i naposljetku uspijeva, uvođenjem nove propagande za promicanje katoličkog nauka i širenjem kulta štovanja svetaca i mučenika, učvrstiti svoj utjecaj i osnažiti status tzv. nicejskog pravovjerja. Arijanizam gubi utjecaj i zaslugama Ambrozija iz Milana, čije je djelovanje bilo ključno za širenje pravovjerja u Panoniji. U Akvileji je održao anti-arijevsku sinodu 381., nakon koje je arijanstvo nepovratno potisnuto iz ovih prostora.

310 Brent 2014, 10.
311 Ibid, 34-35.
312 Ibid, 6-7.

Borba protiv arijanizma čini se da je ključni povijesni događaj koji je i u Sopijane donio pobjedonosni ikonografski program kao propagandu istinske vjere, s apostolima Petrom i Pavlom, koji ne samo da su sveci i mučenici, već predstavljaju temelj Crkve na čijim se učenjima utemeljila katolička vjera. Njihov autoritet nije tek zemaljski dodijeljen, ta i sam Krist Petra naziva „Stijenom“ na kojoj će sagraditi svoju Crkvu (Mt 16, 13-19). Zaista snažna poruka koja označava ovlaštenje od samoga Boga u vođenju i nauku njegove Crkve. A Krist jest Bog, kaže koncil u Niceji, stoga nema mjesta arijanstvu koje je priznavalo samo Kristovu ljudsku prirodu. U tom duhu treba promatrati kompozicije grobne komore sv. Petra i Pavla, imajući na umu da su takve komore prije svega grobna mjesta, posljednja počivališta pokojnika. Prisjetimo se da su takve komore bile redom zapečaćene, ulazi zatrpani zemljom, eventualno otvarane samo ako je bilo potrebno smjestiti još koji ukop unutar grobnice. Ove slike su dakle, koliko god raskošne i vizualno intrigantne, namijenjene prvenstveno i jedino za pokojnika, tj. pokojnike.[313] One nam kao strip govore kakva su bila uvjerenja pokojnika, njihove nade u spasenje i vjerovanje da će po snazi vjere stići u Rajski vrt, uživati vječni život uz Trojedinoga Boga. U tom posljednjem počivalištu kršćanin iščekuje ponovni Kristov dolazak, kada će i njegovo tijelo ustati iz groba kao što je i Krist uskrsnuo, te da vječno živi u Božjem blaženstvu.

Konačno, treba se dotaći problema koji se javljaju u istraživanjima i s kojima se susreću svi koji zažele proučavati rano kršćanstvo, ali i općenito antičku povijest prostora rimske provincije Panonije. Danas je to područje podijeljeno između više modernih država; Mađarske, Hrvatske, Srbije, Slovenije, Austrije. Zato su različita područja Panonije na različitim stupnjevima razvoja i u različitim fazama i pristupima istraživanjima. Zemlje koje su 1990-ih bile pogođene ratom, još su više stagnirale ili čak nazadovale u svojim istraživanjima, no stanje u sjevernoj i istočnoj Hrvatskoj popravilo se tijekom posljednja dva desetljeća.[314] Problem je naravno i jezik, jer znanstvenici objavljuju rezultate svojih istraživanja često samo na svom materinjem jeziku. Uvijek treba imati na umu da je u vrijeme Rimskog Carstva područje čitave provincije bilo više uniformno; u kulturnom, socijalnom, i gospodarskom smislu, te se pokušati ne povoditi različitostima današnjih država. U budućnosti bi trebalo više pažnje posvećivati međusobnoj suradnji znanstvenika cijele regije, ne samo u vidu arheologije, već kroz jedan interdisciplinarni pristup pokušati izoštriti sliku koju imamo o provinciji Panoniji i njenim glavnim središtima u vrijeme ranog kršćanstva.

Lektorirala: Pamela Sever, prof. kroatistike

313 Z. Visy, *The Paradise in the Early Christian Cemetery of Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary,* Leuven 2014, 68.

314 Magyar 2006, 188.

Popis Slika

Sl. 1 – Brončani Kristogram iz Sopijana, 4. st., Trg sv. Stjepana, Pečuh, Janus Pannonius muzej. (Csigi 2017, 256, Fig. 52).

Sl. 2 – Grobna komora sv. Petra i Pavla u 19. st. (crtež Tivadara Dörrea). (Csigi 2017, 233, Fig. 7).

Sl. 3 – Karta ranokršćanskog groblja u Sopijanama. (Hudák – Nagy 2009, 11, Map 2).

Sl. 4 – Karta prometnica u provinciji Panoniji, 4. st. (Fülep 1984, 13, Fig. 1).

Sl. 5 – Karta hipotetske mreže prometnica u 4. st. (Fülep 1984, 14, Fig. 2).

Sl. 6 – Podjela panonskih provincija krajem 3. st. (https://en.wikipedia.org/wiki/Diocese_of_Pannonia).

Sl. 7 – Kronološka karta groblja u Sopijanama (O. Gábor – K. Szijártó). (Gábor 2014, 57, Fig. 14).

Sl. 8 – Panoramski prikaz grobne komore s vrčem. (Csigi 2017, 245, Fig. 30).

Sl. 9 – Sjeverni zid s nišom grobne komore s vrčem. (Csigi 2017, 249, Fig. 38).

Sl. 10 – Južni zid grobne komore s vrčem. (Hudák – Nagy 2009, 35, Fig. 14).

Sl. 11 – Ostaci memorije iznad grobne komore s vrčem. (Csigi 2017, 244, Fig. 28).

Sl. 12 – Ranokršćanski mauzolej na trgu sv. Stjepana. (foto: N. Šagud).

Sl. 13 – Unutrašnjost grobne komore ranokršćanskog mauzoleja. (foto: N. Šagud).

Sl. 14 – Scena *Pada Adama i Eve* iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja. (Hudák – Nagy 2009, 21, Fig. 5).

Sl. 15 – Ženski lik iz grobne komore Eustorgios u Solunu, sr. 4. st. (https://mbp.gr/sites/default/files/styles/page_images/public/pp314.jpg?itok=EI7moJPq).

Sl. 16 – Scena *Danijel među lavovima* iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja. (Hudák – Nagy 2009, 22, Fig. 6).

Sl. 17 – Sjedeća figura na tronu (?) iz grobne komore ranokršćanskog mauzoleja. (Hudák – Nagy 2009, 23, Fig. 7).

Sl. 18 – Fragment donjeg djela oslika svoda kod južnog zida grobne komore ranokršćanskog mauzoleja. (Hudák – Nagy 2009, 25, Fig. 8).

Sl. 19 – Unutrašnjost grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 236, Fig. 11).

Sl. 20 – Sjeverni zid grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 240, Fig. 18).

Sl. 21 – Sjeverni zid grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 239, Fig. 17).

Sl. 22 – Zapadni zid grobne komore u Nišu, druga polovica 4. st. (Hudák 2009a, 226, Fig. 2).

Sl. 23 – *Concordia apostolorum* na svodu kubikula 3 u katakombama sv. Petra i Marcelina u Rimu, kr. 4. st. (Hudák 2009, 69, Fig. 18).

Sl. 24 – *Tri mladića odbijaju idolatriju*, arkosolij 5 u katakombama sv. Marka i Marcelina (službenik modeliran kao sv. Petar u Sopijanama), kr. 4. st. (Hudák 2009a, 227, Fig. 5).

Sl. 25 – Glava Eve, sjeverna scena istočnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 243, Fig. 26).

Sl. 26 – Scena koja nedostaje i ciklus o Joni na istočnom zidu grobne komore sv. Petra i Pavla. (foto: N. Šagud).

Sl. 27 – Ciklus o Joni na istočnom zidu grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 244, Fig. 27).

Sl. 28 – Detalj scene ciklusa o Joni iz grobne komore sv. Petra i Pavla. (Hudák – Nagy 2009, 47, Fig. 23).

Sl. 29 – Južni panel zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 242, Fig. 23).

Sl. 30 – Južna i središnja scena zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla. (Tri mladića u peći i Bogorodica s Djetetom, ili *adoratio magorum*). (foto: N. Šagud).

Sl. 31 – Detalj središnje scene zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 241, Fig. 22).

Sl. 32 – Kip Valentinijana II. iz Afrodizije (Turska), kr. 4. st. (Hudák 2009a, 230, Fig. 10).

Sl. 33 - Kubikul *Venerande* u Domitillinim katakombama u Rimu, druga polovica 4. st. (Csigi 2017, 262, Fig. 64).

Sl. 34 – *Tri mladića u peći* iz Priscillinih katakombi u Rimu, druga polovica 4. st. (Csigi 2017, 272, Fig. 86).

Sl. 35 – *Poklonstvo kraljeva* iz Priscillinih katakombi u Rimu, druga polovica 4. st. (Csigi 2017, 272, Fig. 87).

Sl. 36 – *Poklonstvo kraljeva* iz katakombi sv. Marka i Marcelina u Rimu, kr. 4. st. (Csigi 2017, 274, Fig. 91).

Sl. 37 – Sjeverna scena zapadnog zida grobne komore sv. Petra i Pavla (Noa u Arci). (Csigi 2017, 243, Fig. 25).

Sl. 38 – Bačvasti svod grobne komore sv. Petra i Pavla. (foto: N. Šagud).

Sl. 39 – Medaljoni na svodu grobne komore sv. Petra i Pavla. (Csigi 2017, 239, Fig. 16).

Sl. 40 – Detalj dekoracije akanta u grobnoj komori sv. Petra i Pavla. (Hudák – Nagy 2009, 40, Fig. 18).

Sl. 41 – Dekoracija akanta u *Case Romane* na Celiju u Rimu, 4. st. (Csigi 2017, 276, Fig. 96).

Sl. 42 – Stropna freska s likom sveca iz kupališne bazilike u Varaždinskim Toplicama, druga polovica 4. st., mogući rad „putujućeg majstora“, Arheološki muzej u Zagrebu. (foto: Nenad Kobasić, preuzeto iz: Ž. Demo (ur.), Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Arheološki muzej u Zagrebu 1994, 16).

Popis Izvora

Acta Pauli et Thecla, apokriifni tekst, 1. st.

Amijan Marcelin, *Res Gestae*, kr. 4. st.

Itinerarium Antonini Avgusti, poč. 3. st.

Leges Duodecim Tabularum, 5. st. pr. Kr.

Lex Rubria, 49. g. pr. Kr.

Plinije Stariji, *Naturalis Historia*, 77. – 79. g.

Internetske poveznice

Datum pristupanja: 01.07.2019.

http://www.septichora.hu

https://www.oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-4571

https://www.thelatinlibrary.com/12tables.html

http://www.tertullian.org/fathers/apocryphal_acts_06_thecla.htm

Popis Kratica

Amm. Marc.	Amijan Marcelin
Aug.	Augustin
BAR Int. Ser	*British Archaeological Reports*: *International Series*
BAS	*Biblical Archaeology Society*
BCȘS	*Buletinul Cercurilor Științifice Studențești*
Carm.	Carmina
Dan	Knjiga o Danijelu
Ep.	Epistula
Hier.	Jeronim
It. Ant.	*Itinerarium Antonini Avgusti*

Jon	Knjiga o Joni
Kor	Poslanica Korinćanima
Mt	Evanđelje po Mateju
Plin. *HN*	Plinije Stariji, *Naturalis Historia*
UNESCO	*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*

Popis Literature

Assmann 2007

J. Assmann, *Monotheism and polytheism*, u: S. Iles Johnston (ur.), *Ancient Religions*, Harvard 2007, 17-31.

Brent 2014

A. Brent, *Methodological Perspectives in the Interpretation of Early Christian Artefacts*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 1-38.

Brent - Vincent 2014

A. Brent - M. Vincent (ur.), S*tudia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the* C*onference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014.

Bugár 2014

I. M. Bugár, *Theology on Images? Some observations on the Murals in the Peter and Paul Burial Chamber of Pécs*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 281-296.

Csigi 2014

P. Csigi, *Deliberate Ambiguities in Early Christian Wall Paintings in Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 237-248.

Csigi 2017

P. Csigi, *Shades of identity: an iconographic approach to the early Christian burial chambers in Sopianae*, doktorski rad, King's College London 2017.

Dyggve 1951

E. Dyggve, *Povijest Salonitanskog kršćanstva*, Split 1997. (Izvorno: *History of Salonitian Christianity*, Oslo 1951).

Fülep 1977

F. Fülep, *Roman Cemeteries of the territory of Pécs (Sopianae)*, Budimpešta 1977.

Fülep 1977a

F. Fülep, *A Pécsi Ókeresztény Mauzóleum Ásatása* (Istraživanja Ranokršćanskog mauzoleja u Pečuhu), u: *Archeológiai Értesítő 104*, Akadémiai Kiadó, Budimpešta 1977, 246-257.

Fülep 1984

F. Fülep, *Sopianae: The History of Pécs during the Roman Era and the Continuity of the Late*

Roman Population, Budimpešta 1984.

Fülep 2001

F. Fülep, *Sopianae késő római és ókeresztény múltja* (Kasnorimska i ranokršćanska povijest Sopijana), u: I. Éri (ur.), *Pécs: ókeresztény mauzóleum és a „korsós" sírkamra*, Budimpešta 2001, 1-9.

Gábor 2014

O. Gábor, *Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae*, u: A. Brent, M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 39-58.

Gerke 1952

F. Gerke, *Die Wandmalereien der neugefundenen Grabkammer in Pécs (Fünfkirchen)*, Baden-Baden 1952.

Gerke 1954

F. Gerke, *Die Wandmalerein der Petrus-Paulus-Katakombe in Pécs*, u: *Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie. Neue Beiträge zur Kunstgeschichte des 1. Jahrtausends I/2: Frühmittelalterliche Kunst*, Baden-Baden 1954, 147-199.

Gračanin 2011

H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.

Heidl 2014

Gy. Heidl, *Remarks on the Iconography in the 'Peter-Paul' (No. 1) Burial Chamber of Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 219-235.

Hudák 2009

K. Hudák, *The Iconographical Program of the Wallpaintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopianae (Pécs)*, u: R. Pillinger - R. Harreither (ur.), *Mitteilungen zur Christlichen Archäeologie*, 15, Beč 2009, 47-75.

Hudák 2009a

K. Hudák, *The Chronology of the paintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopianae*, u: Sz. Bíró (ur.), *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler: Emlékkönyv Gabler Dénes 70. éves születésnapjára*. 609 p, Győr 2009, 225-238.

Hudák 2014

K. Hudák, *Technical observations on the Paintings in the St. Peter and Paul (No. 1) Burial Chamber in Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including*

Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary, Leuven 2014, 113-128.

Hudák - Nagy 2009

K. Hudák – L. Nagy, *A Fine and Private Place: Discovering the Early Christian Cemetery of Sopianae/Pécs*, Pécs 2009.

Hudák – Nagy 2018

K. Hudák - L. Nagy, *Research on Roman Wall painting in Hungary between 2004 and today: Interpreting and reinterpreting the evidence*, u: Y. Dubois - U. Niffeler (ur.), *Pictores per Provincias II – Status Quaestionis: Actes du 13 e Colloque de l'Association Internationale pour la Peinture Murale Antique (AIPMA)*, Basel 2018, 913-922.

Iles Johnston 2007

S. Iles Johnston (ur.), *Ancient Religions*, Harvard 2007.

Jarak 1994

M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, u: Ž. Demo (ur.), *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Arheološki muzej u Zagrebu 1994, 17-39.

Jensen 2000

R. M. Jensen, *Understanding Early Christian Art*, London 2000.

Jensen 2001

R. M. Jensen, *Witnessing the Divine*, u: *Bible Review*, vol. 17, br. 6, BAS Library 2001, 24-32.

Kádár 1939

Z. Kádár, *Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája*, Budimpešta 1939.

Kovács 2001

P. Kovács, *Corpus Inscriptiorum Graecarum Pannonicarum*, Debrecen 2001.

Lalošević 2006

V. Lalošević, P*roblemi vezani uz mučeničku grupu Svetih Četvorice Ovjenčanih*, u: *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 38, No. 1, Zagreb 2006, 59-71.

Lenski 2002

N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley 2002.

Lengvári - Pozsárkó - Gábor - Kárpáti 2004

I. Lengvári – Cs. Pozsárkó – O. Gábor – G. Kárpáti, *Sopianae*, u: M. Šašel Kos - P. Scherrer (ur.), u suradnji s: B. Kuntić Makvić - L. Borhy, *Pannonia II. Situla 42*, Ljubljana 2004, 269-298.

Mathews 1993

T. F. Mathews, *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art*, Princeton 1993.

Magyar 2006

Z. Magyar, *Late Roman Sopianae: A Study of Different Influences in Fourth Century Southern Pannonia*, magistarski rad, Sheffield 2006.

Magyar 2007

Z. Magyar, *Sopianae: A Study of Cultural influences in Fourth Century Southern Pannonia*, u: *BCȘS 13*, Alba Iulia 2007, 41-57.

Magyar 2009

Z. Magyar, *The World of Late Antique Sopianae: Artistic Connections and Scholarly Problems*, u: *Niš i Vizantija I-VII*, Niš 2009, 107-117.

Migotti 1997

B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). A catalogue of finds and sites.* BAR Int. Ser. 684, 1997.

Nagy 1938

L. Nagy, *Pannonia Sacra*, u: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, vol. I., Budapest 1938, 31-148.

Nagy 1939

T. Nagy, *A kereszténység története a pannoniai védőrendszer összeomlásáig* (Povijest kršćanstva do pada obrambenog sustava u Panoniji), Budimpešta 1939.

Nagy 2014

L. Nagy, *Zoltan Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia. Some Problems of Interpretation*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary*, Leuven 2014, 195-218.

Nagyné Hudák 2003

K. Nagyné Hudák, *Bibliai témák és szentábrázolások a sirmiumi metropolia ókeresztény művészetében* (Biblijske teme i reprezentacije svetaca u umjetnosti ranokršćanske metropole Sirmija) magistarski rad, Budimpešta 2003.

Parthey – Pinder 1848

G. Parthey - M. Pinder (ur.), *Itinerarium Antonini Avgusti et Hierosolymitanvm*, New York 1848.

Pillinger – Popova – Zimmermann 1999

R. Pillinger - V. Popova - B. Zimmermann, *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Beč 1999.

Pozsárkó 2005

Cs. Pozsárkó, *A sopianaei ókeresztény „Mauzóleum” szimbólum* ai (Simbolika ranokršćanskog mauzoleja u Sopijanama), u: *Ókor*, 1-2. Szám 2005, 65-70.

Sanader 2016

M. Sanader, *Ranokršćanska arheologija*, Zagreb 2016.

Sanader 2018

M. Sanader, *Itinerarium Burdigalense. Razmišljanja o ubikaciji putnih postaja i jedan prijedlog*, u: M. Sanader, *Rimljani između Mediterana i Dunava*, Zagreb 2018, 139-148.

Szőnyi 1907

O. Szőnyi, *A pécsi ókeresztény sírkamra* (Ranokršćanska grobna komora u Pečuhu), Budimpešta 1907.

Szőnyi 1929

O. Szőnyi, *A pécsi ókeresztény temető sírkamrái és kápolnája* (Grobne komore i kapela ranokršćanskog groblja u Pečuhu), u: *Magyar Művészet 5*, Budimpešta 1929, 537-544.

Testini 1959

P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del. sec. VI: Propedeutica, Topografia cimiteriale, Epigrafia, Edifici di culto,* Rim 1959.

Visy 2005

Z. Visy, *The Roman Frontiers and the Barbarians*, u: Z. Visy (ur.), *Limes XIX. Proceedings of the XIX th International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003,* Sveučilište u Pečuhu 2005, 213-220.

Visy 2014

Z. Visy, *The Paradise in the Early Christian Cemetery of Sopianae*, u: A. Brent - M. Vincent (ur.), *Studia Patristica vol. LXXIII : Including Papers presented at the Conference on Early Christian Iconography, held in Pécs, Hungary,* Leuven 2014, 59-74.

Sažetak

Freske koje krase ranokršćanske grobne komore antičke Sopijane odišu raskoši i elegancijom, vještina njihove izrade na visokoj je razini, a dubina značenja i simbolika koja se skriva iza tih vizualnih priča i danas nam je dijelom nejasna i teško dokučiva. U ovom radu iznosimo detaljan opis scena iz grobne komore s vrčem, grobne komore ranokršćanskog mauzoleja, i grobne komore sv. Petra i Pavla, koje predstavljaju vrhunac ranokršćanskog slikarstva u regiji. Posebna je pažnja posvećena interpretaciji fresaka grobne komore sv. Petra i Pavla. One su nažalost dosta oštećene, što je rezultiralo različitim mišljenjima i čitanjima tema prikaza kod istraživača kroz posljednja dva stoljeća. Uz neke zanimljive detalje koji svaku scenu čine posebnom, na kraju se osvrćemo i na problematiku postojanja kulta mučenika u Sopijanama, te tzv. "putujućih majstora". Kratka analiza tehničke izvedbe oslika prethodi zaključku ovog rada.

Abstract

The frescoes that adorn the early Christian burial chambers of the roman *Sopianae* reflect the beauty and elegance, the art of craftsmanship at a high level, and the depth of meaning and symbolism behind these visual stories, which is still today partly vague and difficult to grasp. In this paper we provide a detailed description of the scenes from the Burial Chamber with a Jar, the burial chamber of the early Christian mausoleum, and the Burial Chamber of St. Peter and Paul. They represent the culmination of early Christian painting in the region. Special attention is paid to the interpretation of the frescoes of the Burial Chamber of St. Peter and Paul. Unfortunately, they are badly damaged, which resulted in different views by researchers and various readings of the themes depicted, over the last two centuries. With some interesting details that make each scene special, we look at the issue of the cult od martyrs in Sopianae, and so called "wandering artists". A brief analysis of the technical performance of the frescoes precedes the conclusion of this paper.

Ključne Riječi

Rimsko Carstvo, Panonija, kasna antika, rano kršćanstvo, Sopianae, funerarna umjetnost, freske, zidno slikarstvo.

Key Words

Roman Empire, Panonnia, Late Antiquity, Early Christianity, Sopianae, funerary art, frescoes, wall painting.